आज़ादी का अमृत महोत्सव

संस्कृतभाषा अभ्यासपुस्तिका

वेदविभूषणप्रथमवर्षम् / उत्तरमध्यमा प्रथमवर्षम् / कक्षा एकादशी

महर्षिसान्दीपनिराष्ट्रियवेदसंस्कृतशिक्षा-बोर्ड

(भारतसर्वकारस्य शिक्षामन्त्रालयेन संस्थापिता मानिता च)

लोभात्क्रोधः प्रभवति, क्रोधाद्द्रोहः प्रवर्तते । द्रोहेण नरकं याति, शास्त्रज्ञोऽपि विचक्षणः ॥
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥
क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतश्नुते ।
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।
कस्मै देवाय हविषा विधेम ?
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ?
अनभ्यासे विषं विद्या ।
समय एव करोति बलाबलम् ।
महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ।

महर्षिसान्दीपनिराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानम्, उज्जयिनी (म.प्र.)

(भारतसर्वकारस्य शिक्षामन्त्रालयः)

Phone : (0734) 2502266, 2502254, E-mail : msrvvpujn@gmail.com, website - www.msrvvp.ac.in

प्रथमः पाठः

वीरवरस्य समर्पणम्

वेतालपञ्चविंशतिः

संस्कृतसाहित्यं कथानामाकरोऽस्ति। प्रस्तुतोऽयं पाठ्यांशः वेतालपञ्चविंशतिः इति प्रसिद्धकथासङ्ग्रहात् सङ्गृहीतोऽस्ति। इह आह्लादजनकघटनाभिः आश्चर्यजनकघटनाभिः विस्मयकारिघटनाभिश्च जीवननैतिकमूल्यानां निरूपणं वर्तते। अस्यां कथायां वीरवरस्य समर्पणभावं द्रष्टुं शक्नुमः। अस्मिन् जगति केवलं परोपकार एव सर्वोत्कृष्टं चिरस्थायि तत्त्वमस्ति।

मूलपाठः -

अस्ति शोभावती नाम यथार्थनाम्नी काऽपि नगरी, तस्यामभूत् शूद्रको नाम प्रभूतपराक्रमो महाप्रतापो नृपतिः। यस्य जयिनः प्रतापानलोऽनवरतं वन्दीकृतारिवनिता धृतचामरमारुतैः ज्वलति स्म। येन च अलुप्तधर्मचरणा स्फीता वसुन्धरा रामादीनपि भूपतीन् विसस्मार।

कदाचित् तं महीपालं प्रियशूरं सेवितुं मालवात् कश्चित् वीरवरो नाम क्षत्रियः समागात्; तस्य धर्मवती नाम भार्य्या, शक्तिधरो नाम सुतः, वीरवती नाम्नी कन्या आसीत्। सेवापरिच्छदस्तस्य त्रयमेव, कट्यां कृपाणिका, करे तरवारिः, अपरे च करे चर्म; एतावन्मात्रपरिच्छदपरीवारः स प्रत्यहं तं राजानं दीनारशतपञ्चकं वेतनं प्रार्थयामास। राजा च तम् आकारसूचितोदारपौरुषं मत्वा, तस्मै यथेप्सितां वृत्तिं ददाति स्म, स्थापयति स्म च कौतुकात् प्रच्छन्नं चारान् तत्पृष्ठतः "किमेभिः प्रभूतैर्वेतनैरेष करोति ?" इत्यन्वेष्टुम्।

स च वीरवरः प्रातः राजदर्शनं कृत्वा, मध्याह्ने धृतायुधः तस्य सिंहद्वारे स्थित्वा च स्ववृत्तिलब्धानां दीनाराणां शतं गार्हस्थ्यनिर्वाहाय भार्याया हस्ते प्रादात्; अपरेण च शतेन वस्त्रम् अङ्गरागं ताम्बूलादीनि च क्रीणाति स्म; अपरञ्च शतं स्नात्वा विष्णोः शिवस्य च पूजार्थं विनियुयोज; अन्यच्च शतद्वयं विप्रेभ्यः दरिद्रेभ्यश्च प्रादात्। एवं विभज्य प्रत्यहं तानि पञ्चशतानि स व्ययीचकार। ततश्च अग्निकार्यादिकं विधाय भुक्त्वा च निशि एकाकी तदेव सिंहद्वारं धृतकृपाणचर्मा प्रत्यहं तस्थौ। एतत् सर्वं चारमुखात् श्रुत्वा राजा शूद्रकः भृशं तुतोष, निवारयामास च तान् चारान् पुनस्तस्य मार्गणे; मेने च विशेषपूजार्हं तं पुरुषातिशयम्।

अथ गच्छत्सु दिनेषु एकदा धारावर्षिणि दिवानिशं जलदपटले गगनमावृण्वति, जनरहिते च समन्तात् राजमार्गे, एकाकी स वीरवरस्तस्मिन् सिंहद्वारे एवातिष्ठत्। स च राजा दिनपतावस्तं गते तादृशे भीषणे तमसि विजृम्भिते सधारावर्षे, तस्य वीरवरस्य भावं जिज्ञासुः निशि प्रासादाग्रमारुह्य जगाद - "कोऽत्र सिंहद्वारि स्थितः?" इति। तदाकर्ण्य - "अहमेव स्थितः" इति वीरवरः प्रत्यवादीत्। "अहो !

महासत्त्वोऽयं वीरवरः मद्भक्तः, तदेष मया अवश्यमेव महत् पदं प्रापणीयः" इति सञ्चिन्त्य राजा प्रासादादवतीर्य अन्तःपुरं प्रविश्य शयनमगात्।

अन्येद्युश्च तथैव मेघेषु धाराऽऽसारान् वर्षत्सु निशायां, भुवने कालतमसि विजृम्भिते, राजा पुनश्च तद्भावं जिज्ञासुः प्रासादमधिरुह्य सिंहद्वारमाभे - "कोऽत्र स्थितः ?" इति व्याजहार। वीरवरेण च "अहं स्थितो देव।" इति प्रोक्ते स राजा भृशं विसिष्मिये, शुश्राव च तावदतिदूरे सहसा रुदतीं कामपि स्त्रियं वामस्वरेण; व्यचिन्तयच्च - "केयं विषादविकलेव सप्रलापकरुणं विरौति ? राष्ट्रे च मम पराभवः नास्ति, न दरिद्रः, नापि कश्चित् दुःखितः, तदेषा का ?" इत । आदिदेश च करुणार्द्रचेताः तं वीरवरमधःस्थितं - "भो वीरवर ! श्रृणु, एषा दूरे काऽपि रोदिति, किमर्थमसौ रोदिति, का चेयम् ? त्वया गत्वा एतत् निरूप्यताम्" इति ।

तदाकर्ण्य स वीरवरः "तथा" इत्युक्त्वा निबद्धासिधेनुः करतलघृतकरवालश्च गन्तुं प्रावर्त्तत, नागणयत् तत् स्थूलधाराशिलावर्षि ज्वलद्विद्युद्विलोचनं नवमेघान्धकारम्। तञ्च तादृश्यां निशायां प्रस्थितमेकाकिनं दृष्ट्वा करुणाकौतुकाऽऽविष्टो राजा प्रासादादवतीर्य्य गृहीतासिरेकाकी अनुपलक्षितः तमनुजगाम।

स च वीरवरः रुदितमनुसरन् नगर्य्या बहिः सरोवरमेकं प्राप, ददर्श च तत्र - "हा शूर ! हा कृपालो ! हा वदान्य ! त्वया शून्या कथमहं वत्स्यामि ?" इत्येवं रुदतीं वारिमध्यवर्त्तिनीं कामपि स्त्रियम्। स च वीरवरः - "का त्वम् ? कथं वा रोदिषि ?" इति विस्मितः सचकितमपृच्छत्। सा अभ्यधात् - "भो वीरवर ! मां पृथिवीं जानीहि, अस्याश्च मम इदानीं धार्मिकः शूद्रको नाम राजा भर्त्ता इतश्च तृतीये दिने तस्य राज्ञो मृत्युर्भविष्यति, तादृशमन्यं पतिं कथमवाप्नुयामिति शोकेन विधुराऽहं शोचामि" इति।

एतदाकर्ण्य स वीरवरस्त्रस्त इव तामब्रवीत् - "देवि ! अस्ति कश्चिदस्य प्रतीकारः ? येनास्य जगत्प्रभो रक्षा स्यात् ?" इति। तस्य वचनमाकर्ण्य सा वसुमती प्रत्यभाषत - "वत्स ! एक एवास्त्युपायः, कर्तुं च शक्तो भवान्" इति। वीरवरोऽवदत् - देवि ! तद्वद द्रुतं, यावत् शीघ्रं तत् साधयामि ! अन्यथा कोऽर्थः प्राणैरस्माकम् ?" तदाकर्ण्य धरित्री प्राब्रवीत् - "वत्स ! त्वदन्यः कः प्रवरः स्वामिभक्तः ? तदस्य उपायं श्रृणु - अस्य राजकुलस्यान्तिके राज्ञाऽनेन प्रतिष्ठापिता देवी चण्डिकाऽस्ति; तस्यै चेत् सत्वरं पुत्रमुपहारीकरोषि, तदा एष राजा न म्रियेत, अन्यत् शतं समा जीवेत्। अद्यैव चेत् भवता एतत् क्रियते, तदैव शिवं, नान्यथा" इति। पृथिव्या तथाऽभिहितः स वीरो वीरवरस्तदा - "यामि देवि ! करोमि अधुनैव एतत्" इति प्रत्यवादीत्। वसुन्धरा च - "भद्रं तेऽस्तु" इत्यभिधाय तिरोदधे। गुप्तमनुसृतः स राजा तत् सर्वं शुश्राव।

ततश्च गूढे तस्मिन् राजनि तद्भावं जिज्ञासमाने गच्छति स वीरवरस्त्वरितं गृहमगात्, आगत्य च तत्र पत्नीं धर्मवतीं विबोध्य तत् सर्वं वसुन्धराप्रोक्तमर्थं प्राब्रवीत्। साऽपि तदाकर्ण्य तं स्वामिनम् आह स्म

- "प्रभो ! शिवं भाव्यं चेत्, तदा शिशुमेनं प्राबोध्य भवानेव ब्रवीतु"। ततः स वीरवरस्तं सुतं बालं सुप्तं प्राबोध्य वृत्तान्तमाख्याय समवोचत् - "पुत्र ! त्वयि चण्डिकादेव्या उपहारीकृते राजाऽसौ - जीवति, नो चेत् तृतीयेऽहनि विपत्स्यते"। तदाकर्ण्य बालोऽपि यथार्थं नाम दर्शयन् अकातरचित्तः सत्वरं पितरमवदत् - "तात! यदि राजा मम प्राणैर्जीवेत् तदाऽहं कृतार्थः, भुक्तस्य च तदन्नस्य परा निष्कृतिः प्रदत्ता स्यात्, तत किं विलम्ब्यते? शीघ्रं मां नीत्वा भगवत्या उपहारीकुरुष्व, मज्जीवनेन राज्ञोऽमङ्गलशान्तिर्भवतु"। इति तेनोक्तो वीरवरः सहर्षं -"साधु ! सत्यं त्वं मत्पुत्रः" इति तमभ्यनन्दयत्। तस्य भार्या धर्म्मवती, कन्या वीरवती च तस्यां रात्रौ ताभ्यां वीरवरशक्तिधराभ्यां सह चण्डिकागृहे ययतुः। राजाऽपि छन्नवेशः तान् पृष्ठतोऽलक्षितः समनुससार ।

तत्र देव्याः पुरः पित्रा स्कन्धावतारितः स शक्तिधरः देवीं प्रणम्य धैर्य्यराशिः कृपाञ्जलिर्न्यवेदयत्, - "देवि ! मम शिरस उपहारेण राजाऽसौ अन्यत् शतं वत्सरान् जीवन् अकण्टकं राज्यं करोतु"। इत्येवं प्रार्थयतस्तस्य सूनोः शक्तिधरस्य शिरश्छित्त्वा वीरवरः चण्डिकायै - "मत्पुत्रोपहारेण राजा जीवतु" इति वदन् प्रददौ। तत्क्षणम् अन्तरिक्षात् वागुदचरत्- "कस्त्वदन्यः स्वामिभक्तः ? भो वीरवर ! येन त्वया एकमात्रपुत्रेण तथा विधसत्पुत्रप्राणव्ययिना अस्य भूपतेः जीवनं राज्यञ्च दत्तम्" इति ।

ततश्च स वीरवरश्चिन्तयामास - "निष्पन्नं मे राजकार्यं, दिव्यवाण्या विज्ञातं, भुक्तस्य च राजान्नस्य साम्प्रतमनृणोऽस्मि, तदिदानीमेकस्य मम केयं जीवनतृषा ? भरणीयं सर्वं कुटुम्बकं व्ययीकृत्य एकमात्मानं जीवयन् मादृशो न शोभते; तत् किम् आत्मोपहारेण अम्बिकान् प्रीणयामि?" इत्यालोच्य स वीरवरस्तां देवी प्रथमं स्तुत्या उपतस्थे - "जय महिषासुरमर्दिनि ! तारिणि ! दानवदारिणि ! त्रिशूलधारिणि ! विबुधोत्सवकारिणि ! भुवनत्रयधारिणि ! जय मातृवरे! जगदर्चितरणे! शरण्ये ! निःश्रेयसकारिणि ! भक्तजनानां ! कालि ! कपालिनि ! कङ्कालिनि ! शिवे ! नमोऽस्तु ते, प्रसीदेदानीं शूद्रकस्य नृपतेरनेन मदीयेन मस्तकोपहारेण" इति स्तुत्वा स वीरवरः सद्यः तरवारेण स्वं शिरश्चिच्छेद।

तदालोक्य स छन्नस्थितः शूद्रको नृपः व्याकुलः सदुःखः साश्चर्यश्च व्यचिन्तयत् - "अहो ! न मया ईदृशमन्यत्र दृष्टं वा श्रुतम्; साधुनाऽनेन सपरिवारेण मदर्थे दुष्करं कृतम्। विचित्रेऽस्मिन् संसारे कोऽन्यः अनेन समो धीरः ? प्रभोरर्थे यः पुत्रादीन् स्वञ्च जीवितं प्रादात्; एतस्य उपकारस्य सदृशमुपकारं यदि अहं न कुर्यां, तदा मे प्रभुत्वेन किम्? जीवितेन वा पशोरिव किम्? सत्त्वभ्रंशात् सर्वत्रैव मे अयशो भविष्यति"। इति सञ्चिन्त्य स राजा कोशात् करवालम् आकृष्य समुपेत्य तां देवीं व्यजिज्ञपत् - "देवि ! सततमनुप्रपन्नस्य मम अधुना अनेन शरीरोपहारेण सुप्रीता सती अनुग्रहं कुरु; अयं नानागुणयुतो वीरवरः सपरिवारो मदर्थं त्यक्तकलेवरः साम्प्रतं जीवतु"। इति उदीर्य्य असिना यावत् स्वं शिरश्छेत्तुं प्रावर्त्तत, तावत् गगनात् भारती उदभूत् - "वत्स ! मा साहसं कृथाः, अनेन ते सत्वेन परितुष्टाऽस्मि, प्रत्युज्जीवतु

अयं सापत्यदारो वीरवरः"। इत्युक्त्वा तस्याम् अन्तरिक्षवाचि विरतायामेव स वीरवरः पुत्रेण दुहित्रा पत्न्या च सह अक्षतशरीरो जीवन्नुत्तस्थौ।

तदवलोक्य राजा पुनः छन्नविग्रहः हर्षाश्रुपूरया दृष्ट्या तान् पश्यन् न तृप्तिमाययौ। सोऽपि वीरवरः सुप्तोत्थित इव तं पुत्रं पत्नीं दुहितरञ्च पश्यन् विभ्रान्तमानसः समभवत् अपृच्छच्च पृथङ्नामग्रहं तान्; "कथं विनष्टा यूयं जीवन्तः पुनरुत्थिताः ? किमयं मे विभ्रमः ? आहोस्वित् स्वप्नः ? माया वा ? उत देव्या अनुग्रहः ?" एवं वदन् स दाराऽपत्यैः - "देव्यनुग्रहेणैव वयं जीवामः" इति निजगदे। ततः स वीरवरः "तथा" इति मत्वा तां देवीं प्रणम्य पुत्रदारानादाय कृतार्थो गृहं ययौ। तत्र च तं पुत्रं ताञ्च भार्यां दुहितरञ्च प्रवेश्य तस्यामेव रात्रौ राज्ञः सिंहद्वारमागमत्।

राजा च शूद्रक एतत् सर्वं दृष्ट्वा अलक्षित एव गत्वा स्वं प्रासादमारुरोह, पप्रच्छ च - "कोऽत्र सिंहद्वारे स्थितः ?" इति। वीरवरः प्रत्यवादीत् - "प्रभो ! अहं वीरवरस्तिष्ठामि देवादेशाच्च तां रुदतीं स्त्रियं प्रति गतश्चाहम्; सा काऽपि राक्षसी, मम वचसा दृष्ट्वैव क्वापि प्रनष्टा" इति। एतत्तस्य वचः श्रुत्वा राजा नितरां विस्मितो दृष्टोदन्तो व्यचिन्तयत् - "अहो ! समुद्रगम्भीरधीरचित्ता मनस्विनः, ये अनन्यसामान्यं कर्म्म कृत्वाऽपि नोद्गिरन्ति"। इत्यालोच्य प्रासादादवरुह्य स राजा अन्तःपुरं गत्वा रात्रिशेषम् अत्यवाहयत्।

अभ्यासप्रश्नाः

1. वीरवरस्य त्यागविषये संस्कृतगिरा विशदयत।
2. वीरवरस्य राजभक्तिविषये लिखत।
3. वीरवरः कस्मात् प्रदेशात् समागत ?
4. धृतकृपाणचर्मा प्रत्यहं कुत्र कः तस्थौ ?
5. वीरवरस्य परिवारः पुनः कथं सञ्जीवितः ?

द्वितीयः पाठः

तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु

शुक्लयजुर्वेद-माध्यन्दिनशाखा

चत्वारो वेदाः। तेषु यज्ञप्रधानो वेदो यजुर्वेद इति। अस्मिन् यजुर्वेदे चत्वारिंशद् अध्यायाः सन्ति। चत्वारिंशति अध्यायेषु चतुस्त्रिंशत्तमे अध्याये शिवसङ्कल्पसूक्तं वर्तते। सूक्तेऽस्मिन् षण्मन्त्रा विद्यन्ते। अस्य द्रष्टा ऋषिः याज्ञवल्क्यः, देवता मनः, छन्दश्च त्रिष्टुब् वर्तते। अस्मिन् सूक्ते मनसा वाचा कर्मणा च शिवपूर्णः सङ्कल्पो भवतु इतीदृशा विचाराः प्राप्यन्ते।

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति।
दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥१॥

अन्वयः - यत् जाग्रतः दूरम् उदैति सुप्तस्य तथा एव एति तत् दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिः एकं दैवं तत् मे मनः शिवसङ्कल्पम् अस्तु।

यन्मनः जाग्रतः पुरुषस्य जनस्य दूरम् उदैति उद्गच्छति चक्षुः प्रभृतीन्यपेक्ष्य। यच्च दैवं विज्ञानात्मा सः अनेन गृह्यते। यच्च मनः तत् सुप्तस्य तथैव तेनैव प्रकारेण एति। यच्च दूरङ्गमं दूरं गच्छतीति दूरङ्गमम् अतीतानागतवर्तमानव्यवहितविप्रकृष्ट-पदार्थानां ग्राहकम्। ज्योतिषां श्रोत्रादीनां विज्ञाननेतृणां मध्य एकमेव ज्योतिः। मनः श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकम्। आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन ततः प्रत्यक्षमुत्पद्यते इति न्यायोक्तेः मनः सम्बन्धमन्तरा इन्द्रियाणाम् अप्रवृत्तेः। तत् मे मनः तादृशं मे मनः शिवसङ्कल्पं शान्तसङ्कल्पम् अस्तु। शिवः कल्याणकारी धर्मविषयः सङ्कल्पो यस्य। मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमिति अर्थः।

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः।
यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥२॥

अन्वयः - येन अपसः मनीषिणः यज्ञे धीराः विदथेषु कर्माणि कृण्वन्ति यत् अपूर्वं प्रजानाम् अन्तः यक्षं तत् मे मनः शिवसङ्कल्पम् अस्तु।

येन मनसा सता अपसः कर्मवतः मेधाविनः यज्ञे कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति विदथेषु विद्यन्ते ज्ञायन्ते इति वेदनेषु ज्ञानेषु यज्ञविधिविधानेषु ज्ञानेषु धीराः धीमन्तः यच्च यक्षं यष्टुं शक्यं, पूज्यं यच्च अन्तर्मध्ये, प्रजायन्ते इति प्रजाः, प्रजानामास्ते तन्मे मनः तादृशं मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु।

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु।
यस्मान्न ऋते किंचन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥३॥

अन्वयः - यत् प्रज्ञानं चेतः उत धृति च यत् प्रजासु अन्तः अमृतं ज्योतिः यस्मात् ऋते किंचन कर्म न क्रियते तत् मे मनः शिवसङ्कल्पम् अस्तु।

यन्मनः प्रज्ञानम्, विशेषेण ज्ञानजनकम्। यत् मनः चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तच्चेतः। सामान्यविशेषज्ञानजनकम्। यच्च मनो धृति धैर्यरूपम्। यच्च मनः प्रजासु जनेषु अन्तर्वर्तमानं सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम्। यच्चामृतम् अमरणधर्मि। आत्मरूपत्वात्। यस्मात् मनसः ऋते यन्मनो विना किंचन किमपि कर्म न क्रियते जनैः। सर्वकर्मसु प्राणिनां मनःपूर्वं प्रवृत्तेः मनःस्वास्थ्यं विना कर्माभावादित्यर्थः। तन्मे मनः तादृशं मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु।

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्वम्।

येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥४॥

अन्वयः - येन अमृतेन इदं भूतं भुवनं भविष्यत् सर्वं परिगृहीतं येन सप्तहोता यज्ञः तायते तत् मे मनः शिवसङ्कल्पम् अस्तु।

येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतं परितः सर्वतो ज्ञातम्। भूतं भूतकालिकम्। भुवनं वर्तमानकालिकं भविष्यत्कालिकं च वस्तु सर्वं ज्ञातम्। त्रिकालसम्बद्धेषु वस्तुषु मनः प्रवर्तते इत्यर्थः। कीदृशेन अमृतेन शाश्वतेन। मुक्तिपर्यन्तं श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मनस्त्वनश्वरम्। येन मनसा होतृमैत्रावरुणादिसप्तहोतृकः अग्निष्टोमादिः यज्ञः तायते विस्तार्यते, तन्मे मनः तादृशं मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु।

यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः।

यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिव सङ्कल्पमस्तु॥५॥

अन्वयः - यस्मिन् ऋचः यस्मिन् साम यजूंषि रथनाभौ आराः इव प्रतिष्ठिता यस्मिन् प्रजानां सर्वं चित्तम् ओतं तत् मे मनः शिवसङ्कल्पम् अस्तु।

यस्मिन् मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः, यस्मिन् मनसि सामानि प्रतिष्ठितानि, यस्मिन् मनसि यजूंषि प्रतिष्ठितानि। मनसः स्वास्थ्ये एव वेदत्रयीस्फूर्तेः मनसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वम्। अन्नमयं हि सौम्य मनः इति छान्दोग्ये। मनसः एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारणशक्तिः प्रतिपादिता। तत्र दृष्टान्तः - रथनाभौ आराः इव। यथा आराः रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठिताः तद्वच्छब्दजालं मनसि। किञ्च प्रजानां सर्वं चित्तं सर्वपदार्थविषयि ज्ञानं यस्मिन् मनसि तं प्रोतं निक्षिप्तं तन्तिसन्ततिः पटे इव सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम्। मनस्स्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्तिः, मनोवैयग्र्ये च ज्ञानाभावः। तन्मे मनः तादृशं मे मनः शिवसङ्कल्पं शान्तव्यापारमस्तु।

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव।

हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥ ६ ॥

अन्वयः - यत् मनुष्यान् सुषारथिः अश्वानिव नेनीयते अभीशुभिः वाजिन इव यत् हृत्प्रतिष्ठम् अजिरं जविष्ठं तत् मे मनः शिवसङ्कल्पम् अस्तु।

सुषारथिः अश्वानिव शोभनः सारथिर्यन्ता यथा कशया अश्वान् नेनीयते अत्यर्थं जनान् इतस्ततो नयति। मनः प्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते कार्ये। मनुष्यान् इति प्राणिमात्रस्य बोधनार्थम्। अभीशुभिः वाजिन इव। यथा सुषारथिः प्रग्रहैः अश्वान् नेनीयते। रज्जुभिः नेनीयते। अत्रोपमाद्वयम्। प्रथमायां नयनं, द्वितीयायां नियमनम्। यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठम्। हृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत्। हृदि एव मनः उपलभ्यते। यच्च मनः अजरम्, जरारहितम्। यच्च मनः जविष्ठम्, अतिवेगवत्, अतिशयेन गन्तृ। तन्मे मनः तादृशं मे मनः शिवसङ्कल्पं शान्तव्यापारमस्तु।

अभ्यासप्रश्नाः

1. शिवसङ्कल्पसूक्तं कस्य वेदस्य कस्मिन् अध्याये च वर्तते ?
2. शिवसङ्कल्पसूक्तस्य कः ऋषिः, का देवता, किं छन्दश्च ?
3. वेदेषु प्रकल्पितस्य समाजस्य आदर्शस्वरूपं दशवाक्यैः स्पष्टयत ।
4. निम्नलिखितानां मन्त्राणां भावार्थो लेख्य-

अ. यज्जाग्रतो....................शिवसङ्कल्पमस्तु।

आ. येनेदं भूतं भुवनं............... शिवसङ्कल्पमस्तु।

इ. सुषारथिरश्वानिव.............. शिवसङ्कल्पमस्तु।

तृतीयः पाठः

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

संस्कृतसाहित्ये महाकविकालिदासविरचितस्य 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' इति नाटकस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं वरीवर्त्ति। अस्य सप्त कृतयो विद्यन्ते। तत्र - १. अभिज्ञानशाकुन्तलम्। २. मालविकाग्निमित्रम्। ३. विक्रमोर्वशीयम्। एतानि नाटकानि। १. रघुवंशम्। २. कुमारसम्भवम्। इत्येते द्वे काव्ये। १. मेघदूतम्। २. ऋतुसंहारम्। इति गीतिकाव्यद्वयम्। एतेषु अभिज्ञानशाकुन्तलं कालिदासस्य सर्वस्वम् इति प्रसिद्धिः। नाटकेऽस्मिन् सप्त अङ्का । "चतुर्थाङ्कः शाकुन्तलस्य हृदयम्" इति समालोचकैरङ्गीक्रियते। लोकश्रुतिः अस्ति काव्येषु नाटकं रम्यम्, तत्र रम्या शकुन्तला। उक्तञ्च -

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कः तत्र श्लोकचतुष्टयम्॥

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थेऽङ्के लौकिकालौकिकप्रवृत्तिमतां मानवानां विशिष्टः समन्वयोऽस्ति। वनौकसोऽपि वयं लौकिकज्ञा एव इति महर्षिकण्वस्य वचनेन चतुर्थाङ्कस्य वैशिष्ट्यं स्फुटितं

मूलपाठः

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः)

शिष्यः - वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्यपेन। प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति। (परिक्रम्य अवलोक्य च) हन्त ! प्रभातम्। तथा हि -

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधिनाम्
आविष्कृतोऽरुणपुरः सर एकतोऽर्कः।
तेजोद्वयस्य युगपद् व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु॥२॥ अपि च

(प्रविश्यापटीक्षेपेण)

अनसूया - यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्यापि जनस्यैतन्न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम्।

शिष्यः - यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि।

(इति निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः)

काश्यपः - **यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया**

कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः॥६॥

(इति परिक्रामति)

सख्यौ - हला शकुन्तले, अवसितमण्डनाऽसि। परिधत्स्व साम्प्रतं क्षौमयुगलम्।

(शकुन्तलोत्थाय परिधत्ते)

गौतमी - जाते एष त आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुरुपस्थितः। आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व।

शकुन्तला - (सव्रीडम्) तात, वन्दे।

काश्यपः - वत्से,

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव।
सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि॥७॥

गौतमी - भगवन्, वरः खल्वेषः। नाशीः।

काश्यप - वत्से, इतः सद्योहुताग्नीन्प्रदक्षिणीकुरुष्व। (सर्वे परिक्रामन्ति)

काश्यपः - (ऋक्छन्दसाऽस्ते) वत्से

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः।
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां बह्नयः पावयन्तु॥८॥

प्रतिष्ठस्वेदानीम्। (सदृष्टिक्षेपम्) क्व ते शार्ङ्गरवमिश्राः ?

(प्रविश्य)

शिष्यः - भगवन्, इमे स्मः।

काश्यपः - भगिन्यास्ते मार्गमादेशय।

शार्ङ्गरवः - इत इतो भवती।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

काश्यपः - भो भोः! संनिहितास्तपोवनतरवः।

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥९॥

(आकाशे)

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभिश्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः।

भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः॥ ११॥

(सर्वे विस्मयमाकर्णयन्ति)

गौतमी - जाते, ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुज्ञातगमनासि तपोवनदेवताभिः। प्रणम भगवतीः।

शकुन्तला - (सप्रमाणं परिक्रम्य जनान्तिकम्) हला प्रियंवदे, आर्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तेते।

प्रियंवदा - न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव। त्वयोपस्थितवियोगस्य तपोवनस्यापि तावत्समवस्था दृश्यते।

उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः।

अपसृतपाण्डुपुत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः॥ १२॥

शकुन्तला - (स्मृत्वा) तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये।

काश्यपः - अवैमि ते तस्यां सोदर्यस्नेहम्। इयं तावद्दक्षिणेन।

शकुन्तला - (उपेत्य लतामालिङ्ग्य) वनज्योत्स्ने, चूतसंगतापि मां प्रत्यालिङ्गेतो गताभिः शाखाबहुभिः। अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी ते खलु भविष्यामि।

काश्यपः - **संकल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे**

भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम्।

चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयम-

स्यामहं त्वयि संप्रति वीतचिन्तः॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व।

शकुन्तला - (सख्यौ प्रति) हला, एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः।

सख्यौ - अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः।

काश्यपः - अनसूये, अलं रुदित्वा। ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

शकुन्तला - तात, एषोटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदानघप्रसवा भवति तदा मह्यं कमपि प्रियनिवेदयितृकं विसर्जयिष्यथ।

काश्यपः - नेदं विस्मरिष्यामि।

शकुन्तला - (गतिभङ्गं रूपयित्वा) को नु खल्वेष निवसने मे सज्जते ? (इति परावर्तते)

काश्यपः - वत्से,

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां

तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे।

श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति

सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते॥१४॥

शकुन्तला - वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि। अचिरप्रसूतया जनन्या विना वर्धित एव। इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति। निवर्तस्व तावत्। (इति रुदित प्रस्थिता।)

काश्यपः - **उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं वाष्पं कुरु स्थिरतया विहतानुबन्धम्।**

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति॥१५॥

अनसूया - सखि, मैवं मन्त्रयस्व।

एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम्।

गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति॥१६॥

काश्यपः - शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्वचनात्स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः।

शार्ङ्गरवः - आज्ञापयतु भवान्।

काश्यपः - **अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-**

स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम्।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः॥१७॥

शार्ङ्गरवः - गृहीतः सन्देशः।

काश्यपः - वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि। वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम्।

शार्ङ्गरवः - न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम।

काश्यपः - सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य -

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः॥१८॥

शकुन्तला - तात, इत एव किं प्रियंवदाऽनसूये सख्यौ निवर्तिष्येते।

काश्यपः - वत्से, इमे अपि प्रदेये। न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम्। त्वया सह गौतमी यास्यति।

शकुन्तला - (पितरमाश्लिष्य) कथमिदानीं तातस्यङ्कात्परिभ्रष्टा मलयतरून्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्ये ?

काश्यपः - वत्से, किमेवं कातरासि?

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला।
तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से, शुचं गणयिष्यसि॥ १९॥

शकुन्तला - (भूयः पितरमाश्लिष्य) तपश्चरणपीडितं तातशरीरम्। तन्मातिमात्रं मम कृत उत्कण्ठस्व।

काश्यपः - (सनिःश्वासम्)

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम्।
उटजद्वारविरूढनीवारबलिं विलोकयत॥ २१॥

गच्छ, शिवास्ते पन्थानः सन्तु।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च)

उभे - तात ! शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशावः ?

काश्यपः - स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी। (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त भोः।

शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम्। कुतः -

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः।
जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा॥ २२॥

(इति सर्वे निष्क्रान्ताः)

अभ्यासप्रश्ना:

1. कालिदासस्य कति कृतयः भवन्ति ? के च ते ?
2. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थाङ्कस्य वैशिष्ट्यं संस्कृतगिरा विशदयत ।
3. अधस्तनश्लोकानां पूर्तिपूर्वकं संस्कृतभाषया भावार्थं लिखत-

अ. काव्येषु नाटकं....................चतुष्टयम्।

आ. यस्यात्येद्य शकुन्तलेति............तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः।

इ. अर्थो हि कन्या......................इवान्तरात्मा।

चतुर्थः पाठः

हिरण्यगर्भसूक्तम्

ऋग्वेदे - १०-१२१, कृष्णयजुर्वेदे - ४.१.८, शुक्लयजुर्वेदे - १३.४ २३.१, २५.१०, अथर्ववेदे - ४.२.१-८

सृष्टिविषयकचिन्तने हिरण्यगर्भसूक्तस्य प्रामुख्यं वर्तते। हिरण्यगर्भसूक्तम् ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य एकविंशत्यधिकैकशततमं सूक्तं वर्तते। अस्य सूक्तस्य द्रष्टा ऋषिः प्रजापतिपुत्रः हिरण्यगर्भः, देवता प्रजापतिः, छन्दश्च त्रिष्टुब् विद्यते।

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ १॥

अन्वयः - हिरण्यगर्भः अग्रे समवर्तत, जातः भूतस्य एकः पतिः आसीत्। स इमां पृथिवीम् उत द्यां दाधार, कस्मै देवाय हविषा विधेम।

हिरण्मयस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिः हिरण्यगर्भः। यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां ब्रह्मण उत्पत्तेः तदुपहितः अपि उत्पन्नः इत्युच्यते। स च जातः जातमात्र एव एकः अद्वितीयः सन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः पतिः ईश्वरः आसीत्। स हिरण्यगर्भः पृथिवीं विस्तीर्णां दिवं च दाधार धारयति। कस्मै इति किंशब्दः अनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात् प्रजापतौ वर्तते। सृष्ट्यर्थं कामयते इति कः। कमेर्डः। कं प्रजापतिं देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा पुरोडाशेन वयं विधेम परिचरेम।

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः।
यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ २॥

अन्वयः - य आत्मदा बलदा यस्य प्रशिषं विश्वे उपासते, यस्य देवाः यस्य अमृतं, मृत्युः यस्य छाया कस्मै देवाय हविषा विधेम।

यः प्रजापतिः आत्मनां दाता। आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मनः उत्पद्यन्ते। आत्मानं शोधयिता वा। दैप् शोधने। बलस्य दाता शोधयिता। यस्य प्रशिषं प्रकृष्टं शासनम् आज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिनः उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा। अमृतत्वम् अमृतं वा यमश्च यस्य प्रजापतेः छाया इव भवति। कं प्रजापतिं देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा पुरोडाशेन विधेम परिचरेम।

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ ३॥

अन्वयः - यः प्राणतः निमिषतः महित्वा एकः इत् राजा बभूव। यः अस्य द्विपदः चतुष्पद ईशे। कस्मै देवाय हविषा विधेम।

हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रश्वसतः निमिषतः अक्षिपक्ष्मचलनं कुर्वतः जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन माहात्म्येन एक इत् द्वितीयो वा सन् राजा बभूव, ईश्वरो भवति। अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेः चतुष्पदः गवाश्वादेश्च प्रजापतिः ईशे ईष्टे। कं प्रजापतिं देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा पुरोडाशेन वयं विधेम परिचरेम।

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः।

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम॥४॥

अन्वयः - इमे हिमवन्तः यस्य महित्वा रसया सह समुद्रं यस्य आहुः यस्य इमाः प्रदिशः यस्य बाहू, कस्मै देवाय हविषा विधेम।

हिमा अस्मिन् सन्तीति हिमवान्। बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता लक्ष्यन्ते। हिमवदुपलक्षिताः इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः प्रजापतेः महित्त्वा महत्त्वं माहात्म्यम् ऐश्वर्यम् आहुः। रसः जलम्। रसा नदी। रसाभिः नदीभिः सह । सर्वान् समुद्रान् प्रजापतेः महाभाग्यम् इति कथयन्ति सृष्ट्यभिज्ञाः। इमाः प्रदिशः प्राच्यारम्भा आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशितव्याः। बाहवः, भुजाः। भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च प्रजापतेः महाभाग्यरूपाः विराजन्ते। कं प्रजापतिं देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा पुरोडाशेन वयं विधेम परिचरेम।

आपो ह यद् बृहतीर्विश्वमायन् गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम्।

ततो देवानां समवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥७॥

अन्वयः - बृहती अग्निं जनयन्तीः गर्भं दधानाः यत् आपः ह विश्वम् आयन् ततः देवानां कः असुः समवर्तत, कस्मै देवाय हविषा विधेम।

बृहतीः बृहत्यः महत्यः अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियदादिभूतजातं जनयन्तीः जनयन्त्यः तदर्थं गर्भं हिरण्मयाण्डस्य गर्भभूतं प्रजापतिं दधानाः धारयन्त्यः आपो ह वा विश्वम् आयन्। सर्वं जगत् व्याप्नुवन्। यत् यस्मात् ततः तस्माद्धेतोः देवानां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् असुः प्राणभूतः एकः प्रजापतिः समवर्तत। समजायत। या आपः विश्वमावृत्य स्थिताः ततः ताभ्यः अद्भ्यः सकाशादेकः अद्वितीयः असुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निश्चक्राम। कं प्रजापतिं देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा पुरोडाशेन वयं विधेम परिचरेम।

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद् दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम्।

यो देवेष्वधि देव एक आसीत् कस्मै देवाय हविषा विधेम॥८॥

अन्वयः - यः चित् यज्ञं जनयन्ती दक्षं दधानाः आपः महिना पर्यपश्यन्। यः देवेषु एकः अधिदेवः आसीत्। कस्मै देवाय हविषा विधेम।

यज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं जनयन्तीः उत्पादयन्तीः, तदर्थं प्रपञ्चात्मना वर्धिष्णुं प्रजापतिम् आत्मनि धारयित्रीः आपः महिना महिम्ना स्वमाहात्म्येन यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत्, स प्रजापतिः एकः अद्वितीयः देवानामधीश्वरः भवति। कं प्रजापतिं देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा पुरोडाशेन वयं विधेम परिचरेम।

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिव सत्यधर्मा जजान।

यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥९॥

अन्वयः - नः मा हिंसीत्, यः पृथिव्याः जनिता, यः वा सत्यधर्मा दिवं जजान, सः चन्द्राः बृहतीः आपः जजान, कस्मै देवाय हविषा विधेम।

सः प्रजापतिः नः अस्मान् मा हिंसीत्। मा बाधताम्। यः पृथिव्याः भूमेः जनिता जनयिता स्रष्टा। यो वा यश्च सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं जगतो धारणं यस्य स तादृशः प्रजापतिः दिवम् अन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् जजान जनयामास। यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आह्लादिनीः अपः उदकानि जजान जनयामास। कं प्रजापतिं देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा पुरोडाशेन वयं विधेम परिचरेम।

प्रजापते! न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव।

यत कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम्॥१०॥

अन्वयः - प्रजापते! त्वत अन्यः एतानि विश्वा जातानि ता न परिबभूव, यत्कामाः ते जुहुमः तत् नः अस्तु। वयं रयीणां पतयः स्याम।

हे प्रजापते त्वत त्वत्तः अन्यः कश्चित एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि जातानि ता तानि सर्वाणि भतजातानि न परि बभव न परिगह्णाति न व्याप्नोति। त्वमेव एतानि परिगह्य स्रष्टं शक्नोषि इति भावः। वयं च यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः ते तभ्यं जहमः हवींषि प्रयच्छामः। तत् फलं नः अस्माकम् अस्तु। तथा वयं रयीणां धनानां पतयः ईश्वराः स्याम भवेम।

अभ्यासप्रश्नाः

1. हिरण्यगर्भसक्तस्य कः ऋषिः, का देवता, किं छन्दश्च ?
2. वयं च यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः कं जुहुमः ?
3. देवानामसः कः समवर्तत ?
4. पाठे आगतान मन्त्रान कण्ठस्थी कुरुत।
5. अधोलिखितानां मन्त्राणां पर्तिपर्वकं भावं संस्कतगिरा विशदयत-

अ. हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे...............हविषा विधेम।

आ. यः प्राणतो निमिषतो................हविषा विधेम।

इ. मा नो हिंसीज्जानिता...............हविषा विधेम।

पञ्चमः पाठः

भोजप्रबन्धः

नैकेनापि समं गता वसुमती नूनं त्वया यास्यति

स्वस्ति श्रीमहाराजाधिराजस्य भोजराजस्य प्रबन्धः कथ्यते। आदौ धाराराज्ये सिन्धुलसंज्ञो राजा चिरं प्रजाः पर्यपालयत्। तस्य वृद्धत्वे भोज इति पुत्रस्समजनि। स यदा पञ्चवार्षिकस्तदा पिता ह्यात्मनो जरां ज्ञात्वा मुख्यामात्यानाहूय अनुजं मुञ्जं महाबलमालोक्य पुत्रं च बालं वीक्ष्य विचारयामास। यदाहं राज्यलक्ष्मीभारधारणसमर्थं सोदरमपहाय राज्यं पुत्राय प्रयच्छामि, तदा लोकापवादः। अथवा बालं मे पुत्रं मुञ्जो राज्यलोभाद्विषादिना मारयिष्यति। तदा दत्तमपि राज्यं वृथा। पुत्रहानिर्वंशोच्छेदश्च।

इति विचार्य राज्यं मुञ्जाय दत्त्वा तदुत्सङ्गे भोजमात्मजं मुमोच। ततः क्रमात् राजनि दिवं गते संप्राप्तराज्यसंपत्तिर्मुखो मुख्यामात्यं बुद्धिसागरनामानं व्यापारमुद्रया दूरीकृत्य तत्पदे अन्यं स्थापयामास। ततो गुरुभ्यः क्षितिपालपुत्रं वाचयति। ततः क्रमेण सभायां ज्योतिश्शास्त्रपारङ्गतः सकलविद्याचातुर्यवान् ब्राह्मणः समागम्य राज्ञे स्वस्ति इत्युक्त्वोपविष्टः। स चाह - देव ! लोकोऽयं मां सर्वज्ञं वक्ति, तत्किमपि पृच्छ।

कण्ठस्था या भवेद्विद्या सा प्रकाश्या सदा बुधैः।
या गुरौ पुस्तके विद्या तया मूढः प्रतार्यते॥४॥

इति राजानं प्राह। ततो राजापि विप्रस्याहंभावमुद्रया चमत्कृतां तद्वार्तां श्रुत्वा अस्माकं जन्मत आरभ्यैतत्क्षणपर्यन्तं यद्यन्मयाचरितं यद्यत्कृतं तत्सर्वं वदसि यदि भवान् सर्वज्ञ एवेत्युवाच। ततो ब्राह्मणोऽपि राज्ञा यद्यत्कृतं तत्तत्सर्वमुवाच गूढव्यापरमपि। ततो राजापि सर्वाण्यप्यभिज्ञानानि ज्ञात्वा तुतोष। पुनश्च पञ्चषद्पदानि गत्वा पादयोः पतित्वा इन्द्रनीलपुष्परागमरकतवैडूर्यखचितसिंहासने उपविश्य राजा प्राह -

मातेव रक्षति, पितेव हिते नियुङ्क्ते कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम्।
कीर्तिं च दिक्षु विमलां वितनोति लक्ष्मीं किं किन्न साधयति कल्पलतेव विद्या॥५॥

ततो विप्रवराय दशाश्वानाजानेयान् ददौ। ततः सभायामासीनो बुद्धिसागरः प्राह राजानम् - देव ! भोजस्य जन्मपत्रिकां ब्राह्मणं पृच्छेति। ततो मुञ्जः प्राह - भोजस्य जन्मपत्रिकां विधेहीति। ततोऽसौ ब्राह्मण उवाच - अध्ययनशालायाः भोज आनेतव्य इति। मुञ्जोऽपि ततः कौतुकादध्ययनशालामलङ्कुर्वाणं भोजं भटैरानाययामास। ततः साक्षात्पितरमिव राजानमानम्य सविनयं तस्थौ। ततस्तद्रूपलावण्यमोहिते राजकुमारमण्डले प्रभृतसौभाग्यं महीमण्डलमागतं महेन्द्रमिव, साकारं मन्मथमिव, मूर्तिमत्सौभाग्यमिव, भोजं निरूप्य राजानं प्राह दैवज्ञः – राजन् ! भोजस्य भाग्योदयं वक्तुं विरिञ्चिरपि नालम्। कोऽहमुदरम्भरिर्ब्राह्मणः। किञ्चित्तथापि वदामि स्वमत्यनुसारेण। भोजमितोऽध्ययनशालायां प्रेषय। ततो राजाज्ञया भोजे ह्यध्ययनशालां गते विप्रः प्राह -

पञ्चाशत्पञ्चवर्षाणि सप्तमासदिनत्रयम्।

भोजराजेन भोक्तव्यः सगौडो दक्षिणापथः॥६॥

इति तत्तदाकर्ण्य राजा चातुर्यादपहसन्निव सुमुखोऽपि विच्छायवदनोऽभूत्। ततो राजा ब्राह्मणं प्रेषयित्वा निशीथे स्वशयनमासाद्य एकाकी सन् व्यचिन्तयत्। यदि राजलक्ष्मीर्भोजकुमारं गमिष्यति तदाहं जीवन्नपि मृतः।

ततश्चैवं विचिन्तयन्नभुक्ते एव दिनस्य तृतीये यामे एक एव मन्त्रयित्वा वङ्गदेशाधीश्वरस्य महाबलस्य वत्सराजस्याकारणाय स्वमङ्गरक्षकं प्राहिणोत्। स चाङ्गरक्षको वत्सराजमुपेत्य प्राह। राजा त्वामाकारयतीति। ततः स्वरथमारुह्य परिवारेण परिवृतस्समागतो रथादवतीर्य राजानमवलोक्य प्रणिपत्योपविष्टः। राजा च सौधं निर्जनं विधाय वत्सराजं प्राह -

राजा तुष्टोपि भृत्यानां मानमात्रं प्रयच्छति।

ते तु सम्मानितास्तस्य प्राणैरप्युपकुर्वते॥ १७॥

ततस्त्वया भोजो भुवनेश्वरीविपिने हन्तव्यः प्रथमयामे निशायाः। शिरश्चान्ते पुरमानेतव्यमिति। स चोत्थाय नृपं नत्वाह। देवादेशाः प्रमाणम्। तथापि भवल्लालनात् किमपि वक्तुकामोऽस्मि। ततस्सापराधमपि मे वचः क्षन्तव्यम्।

ततो वत्सराजः कालोचितमालोचनीयम् इति मत्वा तूष्णीं बभूव। अथ लम्बमाने दिवाकरे उत्तुङ्गसौधोत्सङ्गादवतरन्तं कुपितमिव कृतान्तं वत्सराजं वीक्ष्य समेता अपि विविधेन मिषेण स्वभवनानि प्रापुर्भीताः सभासदः। ततः स्वसेवकान्स्वागारपरित्राणार्थं प्रेषयित्वा रथं भुवनेश्वरीभवनाभिमुखं विधाय भोजकुमारोपाध्यायाकारणाय प्राहिणोदेकं वत्सराजः। स चाह पण्डितम्। तात ! त्वामाकारयति वत्सराज इति। सोऽपि तदाकर्ण्य वज्राहत इव भूताविष्ट इव ग्रहग्रस्त इव तेन सेवकेन करेण धृत्वानीतः पण्डितः। तं च बुद्धिमान् वत्सराजः सप्रणाममित्याह। पण्डित तात ! उपविश राजकुमारं जयन्तमध्ययनशालाया आनयेति। आयान्तं जयन्तं कुमारं किमप्यधीतं पृष्ट्वानैषीत्। पुनः प्राह पण्डितम् - विप्र ! भोजकुमारमानयेति। ततो विदितवृत्तान्तो भोजः कुपितो ज्वलन्निव शोणितेक्षणः समेत्याह। आः पाप राज्ञो मुख्यकुमारम् एकाकीनं मां राजभवनाद् बहिरानेतुं तव का नाम शक्तिरिति वामचरणपादुकामादाय भोजेन तालुदेशे हतो वत्सराजः। ततो वत्सराजः प्राह - भोज ! वयं राजादेशकारिण इति बालं रथे निवेश्य खड्गमपकोशं कृत्वा जगामाशु महामायाभवनम्।

ततो गृहीते भोजे लोकाः कोलाहलं चक्रुः। हुंभावश्च प्रवृत्तः। किं किमिति ब्रुवाणा भटा विक्रोशन्त आगत्य सहसा भोजं वधाय नीतं ज्ञात्वा हस्तिशालामुष्ट्रशालां वाजिशालां रथशालां प्रविश्य सर्वाञ्जघ्नुः।

ततः सावित्रीसंज्ञा भोजस्य जननी विश्वजननीव स्थिता दासीमुखात् स्वपुत्रस्थितिमाकर्ण्य कराभ्यां नेत्रे पिधाय रुदती प्राह - पुत्र ! पितृव्येन कां दशां गमितोऽसि। ये मया नियमा उपवासाश्च त्वत्कृते कृताः

तेऽद्य मे विफला जाताः। दशापि दिशामुखानि शून्यानि। पुत्र ! देवेन सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना मृष्टाः श्रियः। पुत्र ! एनं दासीवर्गं सहसा विच्छिन्नशिरसं पश्येत्युक्त्वा भूमावपतत्। ततः प्रदीप्ते वैश्वानरे समुद्भूतधूमस्तोमेनेव मलीमसे नभसि पापत्रासादिव पश्चिमपयोनिधौ मग्ने मार्तण्डमण्डले महामायाभवनमासाद्य प्राह भोजं वत्सराजः - कुमार ! भृत्यानां दैवत, ज्योतिश्शास्त्रविशारदेन केनचित् ब्राह्मणेन तव राज्यप्राप्तावुदीरितायां राज्ञा भवद्वधो व्यादिष्ट इति।

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति॥ ३२॥
न ततो हि सहायार्थे माता भार्या च तिष्ठति।
न पुत्रमित्रे न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः॥ ३३॥
तुल्यजातिवयोरूपान् हृतान् पश्यत मृत्युना।
नहि तत्रास्ति ते त्रासो वज्रवद्धृदयं तव॥ ३७॥

ततो वैराग्यमापन्नो वत्सराजो भोजं क्षमस्व इत्युक्त्वा प्रणम्य तं रथे निवेश्य नगराद् बहिर्घने तमसि गृहमागमय्य भूमिगृहान्तरे निक्षिप्य भोजं ररक्ष। स्वयमेव कृत्रिम-विद्याविद्भिः सुकुण्डलं स्फुरद्वक्त्रं निमीलितनेत्रं भोजकुमारमस्तकं कारयित्वा तच्चादाय कनिष्ठो राजभवनं गत्वा राजानं नत्वा प्राह। श्रीमता यदादिष्टं तत्साधितमिति। ततो राजा च पुत्रवधं ज्ञात्वा तमाह - वत्सराज ! खड्गप्रहारसमये तेन पुत्रेण किमुक्तमिति। वत्सस्तत्पत्रमदात्। राजा स्वभार्याकरेण दीपमानीय तानि पत्राक्षराणि वाचयति -

मान्धाता च महीपतिः कृतयुगालङ्कारभूतो गतः
सेतुर्येन महोदधौ विरचितः क्वासौ दशास्यान्तकः।
अन्ये चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो याता दिवं भूपते
नैकेनापि समं गता वसुमती नूनं त्वया यास्यति॥ ३८॥

राजा च तदर्थं ज्ञात्वा शय्यातो भूमौ पपात॥

अभ्यासप्रश्नाः

1. धाराराज्ये किं नाम राजा प्रजाः पर्यपालयत् ?
2. ब्राह्मणः कस्मिन् शास्त्रे पारङ्गतः आसीत् ?
3. भोजप्रबन्धकथायाः सारं स्वकीयैः वचोभिः संस्कृतभाषया विशदयत।
4. निम्नलिखितानां श्लोकानां भावार्थं लिखत-

   अ. कण्ठस्था या................मूढः प्रतार्यते।

   आ. मातेव रक्षति................कल्पलतेव विद्या।

   इ. एक एव सुहृद्धर्मो............सर्वमन्यस्तु गच्छति।

षष्ठः पाठः

सांमनस्यसूक्तम्

अथर्ववेदसंहितायाः तृतीयकाण्डस्य (३), त्रिंशत्तमसूक्तस्य (३०) अथर्वा ऋषिः, चन्द्रमाः सांमनस्यं च देवते, अनुष्टुब्-विराड्-जगती-प्रस्तारपङ्क्ति-त्रिष्टुप्-छन्दांसि। सांमनस्यसूक्तमिदं परमसत्तायाः प्रतिनिधित्वकर्तृ अस्ति। सूक्तेऽस्मिन् सद्भावविषये उपदेशः प्रदत्तोऽस्ति। भ्रातरः सहोदरैश्च सह कथमाचरेयुः, माता पुत्रैः पत्या च कथं व्यवहरेत्, पुत्राश्च पितृभ्यां सह कथमाचरेयुः इत्यादिविषयः सूक्तेऽस्मिन् सम्यग् उपन्यस्तोऽस्ति।

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः।
अन्यो अन्यमभि हर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्या॥१॥

हे विवदमाना जनाः वः, युष्माकम् अविद्वेषम् अविद्वेषभावोपलक्षितं सांमनस्यं सहृदयं समानहृदयैरुपेतं समानचित्तवृत्त्युपेतं कृणोमि करोमि। समानचित्तवृत्त्युपेतत्वं सांमनस्यं भवति। मिथः प्रीतियुक्ता मनुष्याः संमनुष्याः तैः निर्वर्तितं सांमनुष्यम्। अहन्तव्या गौः जातं वत्सम् इव यूयं जना अपि मिथः परस्परम् आभिमुख्येन कामयध्वम्।

अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवान्॥२॥

तनयः पितुः अनुव्रतः अनुकूलकर्मा भवतु। यत् पिता कामयते तत्कर्मकारी भवतु। माता च पित्रादिभिः सह संमनाः समानमनस्का भवतु। जाया भार्या पत्ये भर्त्रे मधुमतीं माधुर्यवतीं वाचं, शान्तिवां - सुखयुक्तां वाचं वदतु ब्रवीतु।

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुत स्वसा।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया॥३॥

भ्राता सोदरः भ्रातरं मा द्विष्यात्। दायभागादिनिमित्तेन भ्रातृविषयम् अप्रियं मा कुर्यात्। स्वसारं सहोदरां स्वसा सहोदरा न द्विष्यात्। ते सर्वे भ्रात्रादयः सम्यञ्चः समानगतयः समानमनस्काः समानकर्माणः भूत्वा भद्रया कल्याण्या वाचा वागिन्द्रियेण वाचं वदतु।

येन देवा न वियन्ति नो च विद्विषते मिथः।
तत् कृण्मो ब्रह्म वो गृहे संज्ञानं पुरुषेभ्यः॥४॥

येन ब्रह्मणा देवा इन्द्रादयः न वियन्ति, विमतिं न प्राप्नुवन्ति परस्परं विमतिं विद्वेषं न कुर्वते, तत् संज्ञानं समानज्ञाननिमित्तम् ऐक्यमत्यापादकं ब्रह्म मन्त्रात्मकं सांमनस्यं वः युष्माकं गृहे पुरुषेभ्यः जनेभ्यः करोमि।

ज्यायस्वन्तश्चित्तिनो मा वि यौष्ट संराधयन्तः सधुराश्चरन्तः।

अन्यो अन्यस्मै वल्गु वदन्त एत सध्रीचीनान् वः संमनसस्कृणोमि॥५॥

ज्यायस्त्वगुणोपेताः ज्येष्ठकनिष्ठभावेन परस्परम् अनुसरन्तः चितितिनः समानमनस्काः संराधयन्तः समानसंसिद्धिकाः समानकार्याः सधुराः समानकार्योद्वहनाः यूयं मा वियौष्ट मा पृथक् भूत। वियुक्ता न भवत। अन्योन्यस्मै वल्गु शोभनं प्रियवाक्यं वदन्तः भाषमाणा यूयम् ऐत आगच्छत। अहमपि हे जनाः वः युष्मान् सध्रीचीनान् सहाञ्चतः कार्येषु सह प्रवृत्तान् संमनसः समानमनस्कान् कृणोमि।

समानी प्रपा सह वोऽन्नभागः समानो योक्त्रे सह वो युनज्मि।

सम्यञ्चोऽग्निं सपर्यतारा नाभिमिवाभितः॥६॥

हे सांमनस्यकामाः वः युष्माकं समानी एका प्रपा पानीयशाला भवतु। अन्नभागश्च सहैव भवतु। पस्परानुरागवशेन एकत्रावस्थितम् अन्नपानादिकं युष्माभिरुपभुज्यताम्। तदर्थम् अहं मन्त्रद्वारा वः युष्मान् समाने योक्त्रे एकस्मिन् बन्धने स्नेहपाशे युनज्मि बध्नामि। अपि च एकफलार्थिनो भूत्वा समानज्ञानाः सन्तः अग्निं सपर्यत पूजयत। आरा नाभिमिव अभितः। रथचक्रस्य मध्यच्छिद्रं नाभिः। तस्या अभितो वर्तमाना आराः चक्रावयवाः चक्रम् इव यूयं एकम् अग्निं परितो वर्तमानाः परिचरत।

अभ्यासप्रश्नाः

1. सांमनस्यसूक्तस्य कः ऋषिः, का देवता, किं छन्दश्च ?
2. सांमनस्यसूक्तं कस्य वेदस्य कस्मिन् काण्डे वर्तते ?
3. निम्नलिखितानां मन्त्राणां पूर्तिपूर्वकं संस्कृतभाषया भावार्थः लिखत-

   अ. सहृदयं सांमनस्यं....................जातमिवाघ्न्या।

   आ. अनुव्रतः पितुः.....................शन्तिवान्।

   इ. मा भ्राता भ्रातरं...................वदत भद्रया।

   ई. सध्रीचीनान् वः.................सौमनसो वो अस्तु।

सप्तमः पाठः

कादम्बरी

चन्द्रापीडस्य शिक्षाव्यवस्था

महाकविः बाणभट्टप्रणीतः कादम्बरी अस्त्येको लब्धप्रतिष्ठः कथाग्रन्थः। हर्षचरितमित्याख्यायिका अस्यैव प्रसिद्धा कृतिः। कादम्बर्यामुक्ता कथा गुणाढ्यविरचितायाः बृहत्कथायाः सङ्गृहीता। बृहत्कथातः राजसुमनसः साधारणीं कथामाश्रित्य बाणभट्टः स्वीयकाव्यकल्पनाकलानैपुण्येन तस्यां विशिष्टतत्त्वजन्यप्रयोगान्विधाय कादम्बरीं विरचयामास। ग्रन्थेऽस्मिन् नायकः चन्द्रापीडः (शूद्रकः), नायिका च कादम्बरी। अत्र जन्मत्रयस्य विशिष्टं वृत्तान्तमस्ति। अस्यां पूर्वार्धम् उत्तरार्धञ्चेति भागद्वयं विद्यते। उत्तरार्धभागं बाणभट्टस्य पुत्रः भूषणभट्टः अलिखत्।

प्रौढकवित्वदर्शनात् कल्हनेनोक्तं यत् बाणभट्टः 'कवीनामिह चक्रवर्ती' इति। वर्णनानां व्यापकत्वात् सर्वाङ्गणत्वात् सूक्ष्मतमविवरणसमन्वितत्वाच्च 'बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्' इति भूयो भूयो व्यपदिश्यते। बाणस्य वर्णनशैली तथा सुमधुरा रसप्रधाना च। प्रस्तुतोऽयं पाठ्यांशः कथामुखस्य पूर्वभागस्य "चन्द्रापीडस्य शिक्षाव्यवस्था" इत्यस्माद् भागात् सङ्गृहीतोऽस्ति।

तारापीडः क्रीडाव्यासङ्गविघातार्थं बहिर्नगरादनुसिप्रमर्धक्रोशमात्रायामम्, अतिमहता तुहिनगिरिशिखरमालानुकारिणा सुधाधवलितेन प्राकारमण्डलेन परिवृतम्, अनुप्राकारमाहितेन महता परिखावलयेन परिवेष्टितम्, अतिदृढकपाटसंपुटम्, उद्घाटितैकद्वारप्रवेशम्, एकान्तोपरचिततुरगवाह्यालीविभागम्, अधःकल्पितव्यायामशालम्, अमरागाराकारं विद्यामन्दिरमकारयत्। सर्वविद्याचार्याणां च संग्रहे यत्नमतिमहान्तमन्वतिष्ठत्।

अखिलविद्योपादानार्थमाचार्येभ्यश्चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैशम्पायनद्वितीयमर्पयाम्बभूव। प्रतिदिनञ्चोत्थायोत्थाय सह विलासवत्या विरलपरिजनस्तत्रैव गत्वैनमालोकयामास राजा।

चन्द्रापीडोऽप्यनन्यहृदयतया तथानियन्त्रितो राज्ञाऽचिरेणैव यथास्वमात्मकौशलं प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहैराचार्यैरुपदिश्यमानः सर्वा विद्या जग्राह। मणिदर्पण इवातिनिर्मले तस्मिन् संचक्राम सकलः कलाकलापः। तथा हि - पदे, वाक्ये, प्रमाणे, धर्मशास्त्रे, राजनीतिषु, व्यायामविद्यासु, चापचक्रचर्मकृपाणशक्तितोमरपरशुगदाप्रभृतिषु सर्वेष्वायुध-विशेषेषु, रथचर्यासु, गजपृष्ठेषु, तुरङ्गमेषु, वीणा-वेणुमुरजकांस्यतालदर्दुरपुट-प्रभृतिषु वाद्येषु, भरतादिप्रणीतेषु नृत्तशास्त्रेषु, नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु, हस्तिशिक्षायाम्, तुरगवयोज्ञाने, पुरुषलक्षणे, चित्रकर्मणि, पत्रच्छेद्ये, पुस्तकव्यापारे, लेख्यकर्मणि, सर्वासु द्यूतकलासु, गन्धशास्त्रेषु, शकुनिरुतज्ञाने, ग्रहगणिते, रत्नपरीक्षासु, दारुकर्मणि, दन्तव्यापारे, वास्तुविद्यासु, आयुर्वेदे, यन्त्रमन्त्रप्रयोगे, विषापहरणे, सुरङ्गोपभेदे, तरणे, लङ्घने, प्लुतिषु,

इन्द्रजाले, कथासु, नाटकेषु, आख्यायिकासु, काव्येषु, महाभारतपुराणेतिहासरामायणेषु, सर्वलिपिषु, सर्वदेशभाषासु, सर्वसंज्ञासु, सर्वशिल्पेषु, छन्दस्सु, अन्येष्वपि कलाविशेषेषु परं सर्वकौशलमवाप।

अभ्यासप्रश्नाः

1. बाणभट्टस्य परिचयः संस्कृतभाषया पञ्चवाक्यैः लिखत।
2. "अति महता तुहिनगिरिशिखरमालानुकारिणा सुधाधवलितेन प्राकारमण्डलेन परिवृतम्" अस्य भावं स्पष्टयत।
3. चन्द्रापीडस्य विद्यामन्दिरस्य पाठ्यविषयाणां नामानि लिखत।
4. विद्यामन्दिरं कीदृशेन प्राकारमण्डलेन परिवृतमासीत् ?

अष्टमः पाठः

नीतिश्लोकाः

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः।
नादन्ति तस्य खलु वारिवाहाः परोपकाराय सतां विभूतयः॥१॥

भावार्थः - नद्यः स्वस्य जलं स्वयं न पिबन्ति। तरवः स्वस्य फलानि, स्वयं न खादन्ति। मेघाः शस्यतृणपर्णफलादिकं न भक्षयन्ति खलु। तथैव सज्जनानां सम्पदः अन्येषाम् उपकाराय कल्पन्ते।

सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता परो ददातीति कुबुद्धिरेषा।
करोमीति वृथाभिमानः स्वकर्म सूत्रग्रथितो हि लोकः॥२॥

भावार्थः - सन्तोषस्य कष्टस्य च कश्चिदपि दाता न भवति। अन्यः यच्छति, इति ईदृशीं निन्द्यमतिम् अहं न करोमि। स्वयं सम्पादयामि इति अहङ्कारः निरर्थकः। यतोहि जनस्तु स्वकर्म स्वीयकर्मसूत्रेण बद्धः।

मनीषिणः सन्ति न ते हितैषिणः हितैषिणः सन्ति न ते मनीषिणः।
सुहृच्च विद्वानपि दुर्लभो नृणां यथौषधं स्वादु हितं च दुर्लभम्॥३॥

भावार्थः - प्राज्ञाः वर्तन्ते न तु हितैषिणः। हितेच्छवः न प्राज्ञाः भवन्ति। मानवानां स्नेहगुण-युक्तः बान्धवः सन्नपि विद्यावान् मनुष्यो दुर्लभः। हितकारि मधुरं च भेषजम्, प्राप्तुं कष्टसाध्यम्।

अनेकशास्त्रं बहु वेदितव्यम् अल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः।
यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात्॥४॥

भावार्थः - मनुष्यः यथाशक्ति अधिकाधिकम् अध्ययनं कुर्यात्। कारणं स्पष्टम् एव अस्ति यत् शास्त्राणां संख्या अत्यधिका वर्तते। परन्तु एतदर्थं प्राप्तः समयः न्यूनः अस्ति विघ्नाः च बहवः सन्ति। पठितुं ज्ञातुं वा सामग्री अपि अधिका अस्ति अतः शास्त्राध्ययनसमये यत्किञ्चित् सारभूतं महत्त्वपूर्णं च भवति, तत् तथैव स्वीकरणीयं, यथा हंसः जलमिश्रितदुग्धाद् दुग्धमेव स्वीकरोति जलञ्च त्यजति।

यौवनं धनम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्॥५॥

भावार्थः - युवावस्था, द्रव्यवैभवम्, स्वामित्वम्, विचाररहितत्वम्, एतेषु एकैकमपि पृथक् पृथक् अनर्थमेव जनयति। यस्मिन् पुरुषे पुनश्चतुष्टयमेकत्रितं भवति तत्र किं वा वक्तव्यम्। तादृशः पुरुषस्तु अनर्थानामाकर एव भवति।

अर्थागमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च।

वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन्॥६॥

भावार्थः - हे राजन् ! निरन्तरं धनप्राप्तिः निरोगिता च, जाया प्रिया मधुरभाषिणी च, आज्ञापालकः सुतः तथा धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयप्रदा विद्या इमानि षडेव संसारिणो जनस्य सुखप्रदायकानि विद्यन्ते।

अनभ्यासे विषं विद्या अजीर्णे भोजनं विषम्।

विषं सभा दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम्॥७॥

भावार्थः - श्रुत्यादेः विद्याया निरन्तरम् अभ्यासः न क्रियते चेत् सा विद्या विषेण तुल्या भवति। भोजने अजीर्णे सति पुनः भोजनं क्रियते चेत् तद् विषमिव भवति। निर्धनानां सभाऽपि विषमिव भवति। तथैव जडावस्थायां युवत्यामासक्तिः विषं भवति।

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः।

सुस्वादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः॥९॥

भावार्थः - गुणिषु जनेषु गुणा, गुणा एव तिष्ठन्ति। त एव गुणा दुर्जनानवाप्य दोषत्वेन परिणमन्ते। यथा नद्यः सुस्वादुवारियुताः प्रवहन्ति, किन्तु वारिधिं सम्प्राप्य तत्सलिलमपेयं भवति।

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं

तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः।

यदा किञ्चित्किञ्चिद्बुधजनसकाशादवगतं

तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः॥१०॥

भावार्थः - यदा अहं किञ्चिद् जानामि स्म तदा अहं मदमत्तगज इव मदान्धऽजाये। तदा अहं 'सर्वविद् अस्मि' इति मदीयं मनः गर्वप्राप्तमभवत्। किन्तु यदा अहं विद्वद्भ्यः किञ्चित् किञ्चिद् ज्ञानमवाप्तवान् तदा अहं 'मूढोऽस्मि' इति विचिन्त्य ज्वर इव मे प्रमादोऽपगतः।

अभ्यासप्रश्ना:

1. राजनीतेः दश भेदान् लिखत।

2. केषां विभूतयः परोपकाराय भवन्ति ?

3. गर्भस्थस्य देहिनः कानि सृज्यन्ते ?

4. अधोलिखितानां श्लोकानां पूर्तिपूर्वकं भावं संस्कृतगिरा विशदयत-

अ. सुखस्य दुःखस्य न..................सूत्रग्रथितो हि लोकः।

आ. यौवनं धनसम्पत्तिः................यत्र चतुष्टयम्।

इ. गुणा गुणज्ञेषु......................भवन्त्यपेयाः।

ई. अनभ्यासे विषं..................तरुणी विषम्।

नवमः पाठः

णिजन्त-सन्नन्त-यङन्त-यङ्लुगन्त-प्रयोगाः

अस्मिन् पाठे "भूवादयो धातवः" इति "सनाद्यन्त धातवः" इति च सूत्रद्वयविहितधातुसंज्ञकमात्रेभ्यः प्रयोजकव्यापारे णिच् प्रत्ययो विधीयते। प्रयोजकश्च कर्तुः प्रेरकः। यथा लक्ष्मणः अधीते, तं रामः अध्ययनादिक्रियया प्रेरयति, तत्र अध्ययनकर्ता लक्ष्मणः, स प्रयोज्यो णिच् प्रत्ययस्तु प्रेरणादिकर्तृलक्ष्मणव्यापारे भवति। तत्र णिचि जाते गत्याद्यर्थधातूनां प्रयोज्यकर्तुः "स्वतन्त्रः कर्ता" इत्यनेन सूत्रेण प्राप्तां कर्तृसंज्ञां बाधित्वा "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ" इति सूत्रेण कर्मसंज्ञायां "कर्मणि द्वितीया" इति सूत्रेण द्वितीया विधीयते। एवञ्च 'लक्ष्मणं रामः अध्यापयति' इति प्रयोगो भवति। गत्याद्यर्थभिन्नेभ्यः सकर्मकेभ्यो पचिप्रभृतिभ्यः धातुभ्यः ण्यन्ते प्रयोज्यकर्तरि तृतीया, यथा - देवदत्तेन यज्ञदत्तः तण्डुलं पाचयति। पाठेऽस्मिन् प्रयोजकानुसारेणैव प्रथममध्यमोत्तमपुरुषाणां व्यवस्था ज्ञेया। यथा - "णिचश्च" इति सूत्रेण कर्त्रभिप्राये फले आत्मनेपदं भाव्यम्।

णिजन्तप्रकरणम् -

हेतुमति च *(पा.सू. ३.१.२६)* हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः। तदीयो व्यापारः प्रयोजकव्यापारः प्रेषणादिः। तस्मिन् वाच्ये सर्वेभ्यो धातुभ्यो णिच् प्रत्ययो भवति। यथा - देवदत्तः पचति, यज्ञदत्तः तं प्रेरयति इति यज्ञदत्तः देवदत्तेन पाचयति (पच् + णिच् = पाचि)। देवदत्तः गच्छति, यज्ञदत्तःतं प्रेरयति, इति यज्ञदत्तः देवदत्तं गमयति (गम् + णिच् = गमि)।

णिचश्च *(पा.सू १.३.७४)* - णिजन्तेभ्यो धातुभ्यः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति। कटं कारयते। ओदनं पाचयते। परगामिनि कियाफले परस्मैपदं भवति। कटं कारयति परस्य। ओदनं पाचयति अन्यस्य।

अचो ञ्णिति *(पा.सू. ७.२.११५)* - ञिति णिति च प्रत्यये परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्। **यथा** - भू + इ (णिच्) = भौ + इ = भावि + अ (शप्) + ति = भावयति। तथैव - णीञ् - नाययति। कृ - कारयति। धृ - धारयति। चिञ् - चाययति। जि - जाययति।

अत उपधायाः *(पा.सू. ७.२.११६)* - उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे। अन्तिमवर्णात् पूर्ववर्णः उपधासंज्ञको भवति। यथा - पठ् + इ (णिच्) = पाठि + अ (शप्) + ति = पाठयति। तथैव - पच् - पाचयति। हस् - हासयति। पत् - पातयति। त्यज् - त्याजयति।

पुगन्तलघूपधस्य च *(पा.सू. ७.३.८६)* - पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः। यथा - लिख् + इ (णिच्) = लेखि + अ (शप्) + ति = लेखयति। तथैव - मिल - मेलयति। रुच् - रोचयति। खिद् - खेदयति। मुच् - मोचयति। सिच् - सेचयति।

अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ *(पा.सू. ७.३.३६)* - अर्ति ह्री व्ली री क्नूयी क्ष्मायी इत्येतेषाम् अङ्गानाम् आकारान्तानां च पुगागमो भवति णौ परतः। यथा - ऋ + इ (णिच्) = ऋ-प् (पुक्) + इ = अर्पि + अ (शप्) + ति = अर्पयति। तथैव - ह्री - ह्रेपयति। व्ली - व्लेपयति। क्नू - क्नोपयति। दा - दापयति। स्था - स्थापयति। स्ना - स्नापयति। धा - धापयति।

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् *(पा.सू. ७.३.३७)* - शा, छा, सा, ह्वा, वे, पा इत्येतेषाम् अङ्गानां युगागमो भवति णौ परतः। उदाहरणानि - शो तनूकरणे - शाययति। छो छेदने - छाययति। षो अन्तकर्मणि - साययति। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च - आह्वाययति। व्येञ् संवरणे - संव्याययति। वेञ् तन्तुसन्ताने - वाययति। पा पाने - पाययति।

पातेर्लुग् वक्तव्यः (वार्तिकम्) - 'पा रक्षणे' इति धातोः णिचि परे लुग् आगमो भवति। यथा - पालयति।

क्रीङ्जीनां णौ *(पा.सू. ६.१.४८)* - डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये, इङ् अध्ययने, जि जये इत्येतेषां धातूनाम् एचः स्थाने णौ परतः आकारादेशो भवति। यथा - क्री - क्रापयति। इङ् - अध्यापयति। जि - जापयति।

मितां ह्रस्वः *(पा.सू. ६.४.९२)* - घटादीनां ज्ञपादीनां चोपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ। यथा - घटयति। गम् - गमयति। शम् - शमयति। जन् - जनयति। नम् - नमयति/नामयति। ज्वल् - ज्वलयति/ज्वालयति।

णिजन्तानि उदाहरणानि

१. बालको लेखं लिखति। गुरुः बालकेन लेखं लेखयति।

२. भृत्यः कार्यं करोति। स्वामी भृत्येन कार्यं कारयति।

३. शत्रवः दाम्यन्ति। राजा शत्रून दमयति।

सन्नन्तप्रकरणम् -

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा *(पा.सू. ३.१.७)* - इच्छासमानकर्तृकत्वे सति इच्छाकर्मीभूतो यो व्यापारः तद्वाचकाद् धातोरिच्छायां सन् वा स्यात्। यथा - पठितुम् इच्छति पिपठिषति। अत्र यः कर्ता इषिधातोः स एव कर्ता इच्छाकर्मीभूतव्यापारस्य पठनस्यापि। अतः इच्छाकर्मीभूतव्यापारवाचकाद् धातोः सन् भवति। तथैव - गन्तुमिच्छति - जिगमिषति। खादितुमिच्छति - चिखादिषति। कर्तुमिच्छति - चिकीर्षति। लेखितुमिच्छति - लिलेखिषति। ज्ञातुमिच्छति - जिज्ञासते। श्रोतुमिच्छति - शुश्रूषते। स्मर्तुमिच्छति - सुस्मूर्षते। द्रष्टुमिच्छति - दिदृक्षते। भवितुमिच्छति - बुभूषति। अत्तुमिच्छति - जिघत्सति। अध्येतुमिच्छति - अधिजिगांसते। दातुमिच्छति - दित्सति। क्रेतुमिच्छति - चिक्रीषति। हन्तुमिच्छति - जिघांसति। अध्येतुमिच्छति - अधिजिगांसते।

सन्नन्तानि उदाहरणानि -

१. अन्तेवासिनः अध्येतुमिच्छन्ति। अन्तेवासिनः अधिजागांसन्ते।

२. माता भिक्षुकेभ्यः भोजनं दातुमिच्छति। माता भिक्षुकेभ्यो भोजनं दित्सति।

३. अहं भोजनम् अद्मि। अहं जिघत्सामि।

यङ्लुगन्तप्रकरणम् -

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् *(पा.सू. ३.१.२२)* - एकाज् यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते, तस्माद् यङ् प्रत्ययो भवति। अयमेकाज्भ्यो हलादिभ्यो धातुभ्यो भवति। अनेकाज्भ्यो न भवति। अजादिभ्यो न भवति। पौनःपुन्यं, भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः। पुनः पुनः पचति पापच्यते। भृशं ज्वलति जाज्वल्यते। देदीप्यते।

यङोऽचि च *(पा.सू २.४.७४)* - यङोऽच्प्रत्यये लुग् भवति। चकारात् तं विनाऽपि भवति। अतोऽनैमित्तिकोऽयं लुक् सर्वेभ्यो धातुभ्यो विहितस्य यङ्प्रत्ययस्य भवति।

यङ्लुगन्तोदाहरणानि -

१. बालकः अतिशयेन क्रीडति। बालकः चेक्रीड्यते।

२. शिष्यः गुरुं पौनःपुन्येन प्रश्नं पृच्छति। शिष्यः गुरुं प्रश्नं परीपृच्छ्यते।

३. शिशवः भृशं रुदन्ति। शिशवः रोरुद्यन्ते।

बोधसौकर्याय णिजन्तादीनि रूपाणि प्रदत्तानि।

धातुः	ण्यन्तरूपम्	सन्नन्तरूपम्	यङन्तरूपम्	यङ्लुगन्तरूपम्
गम्लृँ गतौ	गमयति	जिगमिषति	जङ्गम्यते	जङ्गन्ति/जङ्गमीति
श्रु श्रवणे	श्रावयति	शुश्रूषते	शोश्रूयते	शोश्रोति/शोश्रवीति
ज्ञा अवबोधने	ज्ञापयति	जिज्ञासते	जाज्ञायते	जाज्ञाति/जाज्ञेति
डुकृञ् करणे	कारयति	चिकीर्षति	चेक्रीयते	चर्कर्ति/चर्करीति
लिखँ अक्षरविन्यासे	लेखयति	लिलेखिषति	लेलिख्यते	लेलेक्ति/लेलेखीति
डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये	क्रापयति	चिक्रीषति	चेक्रीयते	चेक्रेति/चेक्रयीति

अभ्यासप्रश्नाः

1. णिच्-सन्-यङ्-प्रत्ययाश्च कस्मिन्नर्थे भवन्ति ?

2. निम्नलिखितानां सूत्राणां सोदाहरणं व्याख्या कार्या-

   अ. णिचश्च आ. मितां ह्रस्वः इ. अत उपाधायाः ई. यङोऽचि च

3. अधोलिखितानां धातूनां ण्यन्त-सन्नन्त-यङन्त-यङ्लुगन्त-रूपाणि लिखत-

गम्लृँ गतौ, स्मृ चिन्तायाम्, पठँ व्यक्तयां वाचि, श्रु श्रवणे, हसँ हसने।

दशमः पाठः

दर्शनपरिचयः

दृश्यते अनेन इति दर्शनम्, दृश्यते यथार्थतया ज्ञायते, अवगम्यते वा पदार्थतत्त्वमनधिगत-विषयोऽपूर्वो वा अनेन तद् दर्शनम्। एवं हि करणेऽर्थे ल्युट् प्रत्यये तत्त्वज्ञानस्य साधनभूतं दर्शनशास्त्रं भवति। दर्शनम् इति शब्दे दृशि धातुः केवलं चाक्षुषज्ञानविषयकं न अपितु सामान्य-ज्ञानार्थेऽपि प्रयुज्यते, अस्य सामान्यज्ञानार्थे प्रयोगः "अदर्शनं लोपः" इत्यस्मिन् सूत्रे पाणिनिः स्वीकृतवान्, अतः बाह्यपदार्थानां चाक्षुष-घ्राणज-रासन-श्रौत्र-त्वाच-मानसादिसर्वविधज्ञानाय आत्मतत्त्वबोधाय च साधनभूतः पन्था विचारधारा दर्शनम् इति ज्ञायते। यदि दर्शनपदस्य सङ्क्षेपार्थः क्रियते चेत् प्रमाणप्रमेयविचारकं शास्त्रं दर्शनम्। तार्किकानां वैविध्यात् दर्शनानामपि वैविध्यं दरीदृश्यते। भारतीयदर्शने भेदद्वयं स्वीकृतम्। यथा -

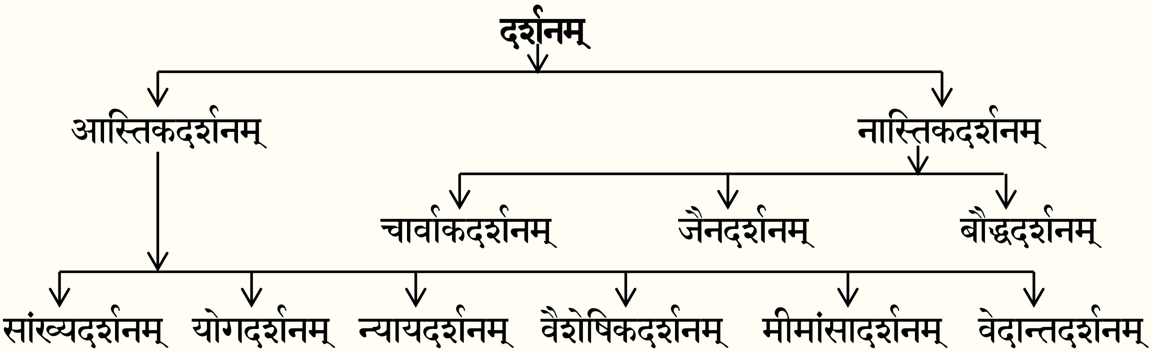

आस्तिकदर्शनम्

वेदेषु विश्वसन्ति ये ते आस्तिकाः तेषां दर्शनम् आस्तिकदर्शनम्, एतेषु आस्तिकदर्शनेषु षड्-दर्शनानि भारतीयसंस्कृतेः स्तम्भभूतानि सन्ति, ये वेदमनुकुर्वन्ति- यथोक्तम् -

वेद-प्रमाणाकानीह, प्रोचुर्ये दर्शनानि षट्।
न्यायवैशेषिकादीनि, स्मृतास्ते आस्तिकाभिधाः॥

तेषु प्रथमं तावत् **सांख्यदर्शनम् -**

अस्य दर्शनस्य प्रवर्तकः महर्षिः कपिलः, दर्शनेऽस्मिन् ईश्वरस्योल्लेखो नास्ति। चेतनतत्त्वरूपेण पुरुष एव प्रतिष्ठितः, यत् प्रतिशरीरभिन्नमनेकः, नित्यः, निर्गुणः द्रष्टा साक्षी, चास्ति।

आधारग्रन्थः - सांख्यसूत्रम्

प्रकरणग्रन्थः - सांख्यकारिका

पदार्थाः - पुरुषः, प्रकृतिः, महद्, अहङ्कारः, एकादशेन्द्रियाणि (पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, मनश्च), पञ्चतन्मात्राणि, पञ्चमहाभूतानि। (पञ्चविंशतिः तत्त्वानि)

प्रमाणानि - प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, शब्दश्च।

सृष्टि-प्रक्रिया - अत्र प्रकृतिपुरुषयोः संयोगात् सृष्टिः।

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारः तस्माद्गणश्च षोडशकः।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि॥

योगदर्शनम्

अस्य दर्शनस्य प्रवर्तकः महर्षिः पतञ्जलिः। क्लेश-कर्म-विपाकाशयैः अपरामृष्टः पुरुषविशेषः ईश्वरः। पुरुष एव प्रतिशरीरे चैतन्यशक्तिः। परिणामवादः सत्कार्यवादश्च सिद्धान्तौ द्वौ वर्तेते। आधारग्रन्थः – योगसूत्रम् । 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति योगदर्शनस्य प्रथमं सूत्रम्। तत्र 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः' पञ्च वृत्तयः।

योगाभ्यासबलेन तु शारीरिकः मानसिकः बौद्धिकः त्रिविधः स्वास्थ्यलाभपूर्वकं विविध-सिद्धयः प्राप्यन्ते। चित्तवृत्ति-निरोधाख्यस्य योगस्य यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधिरूपाणि अष्टौ अङ्गानि भवन्ति। यथा -

१. यमः - अहिंसासत्याऽस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः।
- **(क) अहिंसा** - अहिंसा-प्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः।
- **(ख) सत्यम्** - सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम्।
- **(ग) अस्तेयम्** - अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्।
- **(घ) ब्रह्मचर्यम्** - ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः।
- **(ङ) अपरिग्रहः** - अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः।

२. नियमः - शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः।
- **(क) शौचम्** - शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः।
- **(ख) सन्तोषः** - सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः।
- **(ग) तपः** - कार्येन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः।
- **(घ) स्वाध्यायः** - स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः।
- **(ङ) ईश्वरप्रणिधानम्** - समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्।

३. आसनम् - स्थिरसुखमासनम्।

४. प्राणायामः - तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः।

५. प्रत्याहारः - स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः।

६. धारणा - देशबन्धश्चित्तस्य धारणा।

७. ध्यानम् - तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्।

८. समाधिः - तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः।

पदार्थाः - ईश्वरः, पुरुषः, प्रकृतिः, महत्, अहङ्कारः, एकादशेन्द्रियाणि, पञ्चतन्मात्राणि, पञ्चमहाभूतानि। (षड्विंशतिः तत्त्वानि)

प्रमाणानि - प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, आगमश्च (शब्दः)।

न्यायदर्शनम्

दर्शनस्यास्य प्रवर्तकः महर्षिः गौतमः। ज्ञानाधिकरणमात्मा। तद्विविधम् - जीवात्मा, परमात्मा च। ईश्वरः सृष्टिकर्ता नित्यः सर्वज्ञः कर्मफलप्रदाता। अस्य दर्शनस्याधारभूतग्रन्थः - न्यायदर्शनम्, न्यायसूत्रम् (गौतमाचार्यप्रणीतम्)।

आधारग्रन्थः - न्यायसूत्रम्

प्रकरणग्रन्थः - तर्कभाषा

पदार्थाः - प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रहस्थाननामानः।

प्रमाणानि - प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः।

वैशेषिकदर्शनम्

अस्य दर्शनस्य प्रवर्तकः महर्षिः कणादः/उलूकः। वैशेषिकदर्शनसूत्राणि आधारग्रन्थः, तर्कसंग्रहः प्रकरणग्रन्थः। ज्ञानाधिकरणमात्मा। तद्विविधः जीवात्मा परमात्मा च ईश्वरः नित्यः सर्वज्ञः सृष्टिकर्ता कर्मफलप्रदातास्ति; विशेषपदार्थस्य स्वीकरणाद्वैशेषिकः इति नाम्ना प्रसिद्धः -

आधारग्रन्थः - वैशेषिकदर्शनसूत्रम्

प्रकरणग्रन्थः - तर्कसंग्रहः

पदार्थाः - द्रव्यं, गुणः, कर्म, सामान्यं, विशेषः, समवायः, अभावः।

प्रमाणानि - प्रत्यक्षम्, अनुमानम्।

सृष्टिप्रक्रिया - दर्शनेऽस्मिन् ईश्वरेच्छया क्रियाशीलस्य परमाणुतत्त्वस्य परस्पर-संयोगात् सृष्टिः। संयोगनाशः विनाशः।

मोक्षः/कैवल्यम् - सत्कर्मानुष्ठानैः ज्ञानाज्ञानविरहितस्य जडीभूतस्य आत्मतत्त्वस्य अवस्थाविशेष एव मोक्षः।

मीमांशादर्शनम् (कर्ममीमांसा/पूर्वमीमांसा)

अस्य दर्शनस्य प्रवर्तकः महर्षि जैमिनिः। चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः। वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्मः। मीमांसासूत्राणि। द्वादशलक्षणी इत्याधारग्रन्थः। मीमांसादर्शनमेव पूर्वमीमांसा इत्यभिधीयते। उत्तरमीमांसा वेदान्तदर्शनत्वेन प्रसिद्धा। पूर्वमीमांसा यज्ञविषयं प्रतिपादयति। अतः वैदिककर्मकाण्डविधिषु दृश्यमानविरोधपरिहारो मीमांसाशास्त्रस्य सर्वप्रधानम् उद्देश्यम्। अत्र यज्ञानां सविस्तरं विवेचनं निर्दिष्टमस्ति। आचार्यजैमिनिमतानुसारं यज्ञा एव पुण्यापुण्यद्वारेण अनुपूर्वेण फलजनका भवन्ति।

आधारग्रन्थः - द्वादशलक्षणी।

प्रकरणग्रन्थः - अर्थसंग्रहः, मीमांसापरिभाषा।

पदार्थाः - ब्रह्म, अज्ञानमविद्या, माया, अदृष्टं च।

प्रमाणानि - प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, अभावः, अर्थापत्तिः, शब्दः च।

सृष्टिप्रक्रिया - अदृष्टवशात् शुभाशुभकर्मानुसारेण जन्म-मृत्यु-बन्ध-मोक्षादयः सम्भवन्ति।

मोक्षः/कैवल्यम् - बन्ध-मोक्षादिकं-सर्वमदृष्टवशात् एव संभवति। तस्य निर्देशकः नियोजकश्च वेद एव।

धर्मलक्षणम् - यागादिरेव धर्मः। तल्लक्षणं वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म इति। प्रयोजने अतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजनवद् इति। भोजनादौ अतिव्याप्तिवारणाय वेदप्रतिपाद्यः इति। अनर्थफलकत्वात् अनर्थभूते श्येनादौ अतिव्याप्तिवारणार्थः इति।

वेदलक्षणं विभागश्च - अथ को वेदः इति चेदुच्यते - अपौरुषेयं वाक्यं वेदः। स च विधि-मन्त्र-नामधेय-निषेध-अर्थवादभेदात् पञ्चविधः।

वेदान्तदर्शनम्

दर्शनस्यास्य प्रवर्तकः कृष्णद्वैपायनः बादरायणः। अध्यासः विवर्तवादः अनिर्वचनीयख्यातिर्वा सिद्धान्तः। जीव-ईश्वरब्रह्मभेदेन त्रिविधं चैतन्यमल्पज्ञ-सर्वज्ञ-तुरीयश्च।

आधारभूतग्रन्थः - वेदान्तदर्शनम् (ब्रह्मसूत्राणि/बादरायणसूत्राणि)।

प्रकरणग्रन्थः - वेदान्तसारः।

पदार्थाः - ब्रह्म, अज्ञानमविद्याऽध्यासः माया वा।

प्रमाणानि - प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, अभावः अर्थापत्तिः शब्दः।

सृष्टिप्रक्रिया - जगदिदं ब्रह्मणः विवर्त एव अज्ञानोपहितचैतन्य एव विविधरूपेणाव-भासते, यथा असर्पभूतायां रज्जौ सर्पप्रतीतिः। सृष्टिस्तु ईश्वर-विलासमात्रम्।

मोक्षः - आत्मज्ञानेन अहं ब्रह्मास्मि इत्यनुभूतिरेव मोक्षः अथवा जीवात्मपरमात्मनोः भेदाभावरूपः अंशांशी भावज्ञानमेव मोक्षः, अयमात्मा ब्रह्म इति प्रतीतिरेव मोक्षः।

नास्तिकदर्शनानि

वेदस्य प्रामाण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति यानि दर्शनानि तानि नास्तिकदर्शनानीत्युच्यन्ते ते च यथा -

चार्वाकदर्शनम् - दर्शनस्यास्य प्रवर्तकः चार्वाकः विद्यते, नास्तिकशिरोमणिः दर्शनमिदं चार्वाकमित्युच्यते। लोकायतमिति अस्य दर्शनस्य नामान्तरम्, ईश्वरस्य आत्मतत्त्वस्य वा पृथक् सत्ता नास्ति इत्यवधारणम्।

जैनदर्शनम् - ऋषभदेवः अस्य दर्शनस्य प्रवर्तकः। वेदेश्वरयोः अङ्गीकारः प्रामाण्यं वा नास्ति। जिना एव परमात्मस्वरूपाः, स्याद्वादः अस्य प्रमुखः सिद्धान्तः।

बौद्धदर्शनम् - शाक्यमुनिः गौतमबुद्धः अस्य दर्शनस्य प्रवर्तकः। नास्तिकदर्शनेष्व-न्यतमम् इदं दर्शनम्। सौत्रान्तिक-वैभाषिक-योगाचार-माध्यमिकाः, इति अस्मिन् अवान्तर-भेदाः। असत्कार्य-वादार्यसत्ये प्रमुखसिद्धान्तौ वर्तेते।

भारतीय दर्शनचिन्तनपरम्परायां नानाविधानां चिन्तकानां वैविध्याद् विविधदर्शनानां स्थानं वरीवर्ति सर्वविधचिन्तनपरोऽन्तर्दृष्टियुक्तः निगूढतत्त्व-युक्तस्सन् सर्वपन्थानुयायिसमलङ्कृत-दर्शनकारणाद् अस्माकं भारतदेशः विश्वगुरुरिति नाम्ना ख्यापयाञ्चकार।

अभ्यासप्रश्नाः

1. भारतीयदर्शनस्य कति भेदाः सन्ति ? के च ते ?
2. षडास्तिकदर्शनस्य प्रवर्तकानां नामानि लिखत।
3. अष्टाङ्गयोगं सविस्तरं विवेचयत।
4. वेदान्तदर्शनस्य मोक्षविषयं स्पष्टयत।
5. सांख्यदर्शनस्य सृष्टिप्रक्रियाविषयं लिखत।

एकादशः पाठः

संस्कृतकाव्येषु इतिहासः

राजतरङ्गिणी

ग्रन्थपरिचयः -

कल्हणविरचिता राजतरङ्गिणी एकः काव्यग्रन्थोऽस्ति। ग्रन्थेऽस्मिन् कश्मीरप्रदेशस्य इतिहासो वर्णितोऽस्ति, यस्य प्रारम्भो महाभारतकालाद् भवति। विद्वांसः अस्य रचनाकालं ११४७ क्रैस्ताब्दतः ११४९ क्रैस्ताब्दस्य मध्ये मन्यन्ते। एतद्ग्रन्थाभिमतं कश्मीरः पुरा कश्यपमेरुः इति नाम्ना ख्यातः आसीत्। कश्यपमेरुः ब्रह्मणः पौत्रः अर्थात् ऋषेः मरीचेः पुत्रः आसीत्। ग्रन्थेऽस्मिन् अष्टौ तरङ्गाः सन्ति श्लोकाश्च आहत्य षड्विंशत्युत्तर-अष्टशतोत्तर-सप्तसहस्रसंख्यकाः (७८२६) सन्ति। तत्र प्रथमे तरङ्गे उक्तमस्ति यत् - सर्वादौ काश्मीरे पाण्डवानां कनिष्ठः भ्राता सहदेवः एकस्य नगरस्य स्थापनम् अकरोत्। तदा तत्र केवलं वैदिकधर्मस्य आचरणं भवति स्म। तस्मादेतद् वक्तुं शक्यते यद् राजतरङ्गिणी कल्हणस्य एका सर्वोत्कृष्टा ऐतिहासिकी कृतिः अस्ति। ऐतिहासिककविषु अन्यतमः कविः आसीत् कल्हणः।

कल्हणः काश्मीरस्य महाराजस्य हर्षदेवस्य महामात्यचम्पकस्य पुत्रः आसीत्। अस्य जन्ममृत्यु च अज्ञातौ स्तः। संस्कृतभाषायां यावन्तः विपश्चितः इतिहासलेखनाय प्रयत्तवन्तः तेषु कल्हणः प्रमुखः आसीत्। प्रस्तुतोऽयं पाठ्यांशः कल्हणविरचितराजतरङ्गिण्याः प्रथमात्तरङ्गादुद्धृतोऽस्ति।

पुरा सतीसरः कल्पारम्भात्प्रभृति भूरभूत्।
कुक्षौ हिमाद्रेरर्णोभिः पूर्णा मन्वन्तराणि षट्॥२५॥

अन्वयः – पुरा कल्पारम्भात्प्रभृति षट् मन्वन्तराणि हिमाद्रेः कुक्षौ अर्णोभिः पूर्णा सतीसरः भूः अभूत्।

भावार्थः – प्राचीनकाले कल्पस्यारम्भात् षड् मन्वन्तराणि पर्यन्तं हिमालयस्य अन्तः जलेन परिपूर्णः सतिसरोनामकः कश्चन महान् सरोवरः आसीत्।

अथ वैवस्वतीयेऽस्मिन् प्राप्ते मन्वन्तरे सुरान्।
द्रुहिणोपेन्द्ररुद्रादीनवतार्य प्रजासृजा॥२६॥

अन्वयः – अथ अस्मिन् वैवस्वतीये मन्वन्तरे प्राप्ते द्रुहिणोपेन्द्ररुद्रादीन् सुरान् अवतार्य प्रजासृजा।

भावार्थः – तदनन्तरम् वैवस्वतनामके सप्तमे मन्वन्तरे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादिभिः देवताभिः प्रजासृजा।

कश्यपेन तदन्तःस्थं घातयित्वा जलोद्भवम्।
निर्ममे तत्सरोभूमौ कश्मीरा इति मण्डलम्॥२७॥

अन्वयः – कश्यपेन तदन्तःस्थं जलोद्भवं घातयित्वा तत्सरभूमौ कश्मीरा इति मण्डलं निर्ममे।

भावार्थः – महर्षिः कश्यपः तं सरोवरम् अधिवसन्तं जलोद्भवनामकम् असुरं मारयित्वा तत्सरसः भूमौ काश्मीरः इति मण्डलं निर्मितवान्।

उद्यद्वैतस्तनिः स्यन्ददण्डकुण्डातपत्रिणा।
यत्सर्वनागाधीशेन नीलेन परिपाल्यते॥२८॥

अन्वयः – यत् उद्यद्वैतस्तनिः स्यन्ददण्डकुण्डातपत्रिणा सर्वनागाधीशेन नीलेन परिपाल्यते।

भावार्थः – वितस्तायाः नद्याः धारारूपं दण्डं तथा कुण्डरूपम् आतपत्रं (छत्रम्) धारितवान् सर्वनागानां राजा नीलनागः अस्य मण्डलस्य परिपालनं करोति।

गुहोन्मुखी नागमुखापीतभूरिपया रुचिम्।
गौरी यत्र वितस्तात्वं याताप्युज्झति नोचिताम्॥२९॥

अन्वयः – यत्र गुहोन्मुखी नागमुखापीतभूरिपया गौरी वितस्तात्वं याता अपि उचितां रुचिं न उज्झति।

भावार्थः – कार्तिकेयस्य आश्रयदात्री गणेशस्य दुग्धपायिका गुहाश्रयत्वात् गुहाश्रिता एवं सर्पाणां जलपानत्वात् नागपीतपया वितस्तारूपधारिणी पार्वती स्वौचित्यं न अत्यजत्। यथा पार्वत्यां गुहाश्रितत्वं नागपीतपयस्त्वञ्च इति धर्मद्वयं विद्यते तथैव वितस्तायां नद्यामपि उक्तं धर्मद्वयं विद्यते।

सन्ध्यादेवी जलं यस्मिन् धत्ते निःसलिले गिरौ।
दर्शनं पुण्यपापानामन्वयव्यतिरेकयोः॥३३॥

अन्वयः – सन्ध्यादेवी यस्मिन् निःसलिले गिरौ जलं धत्ते पुण्यपापानां दर्शनम् अन्वयव्यतिरेकयोः।

भावार्थः – सन्ध्यादेवी इह निर्जले पर्वते पापपुण्ययोः निर्णयं जलेन करोति। अर्थात् अत्र पुण्यकर्माणः जलं प्राप्नुवन्ति, पापास्तु जलं न लभन्ते।

स्वयंभूर्यत्र हुतभुग्भुवो गर्भात्समुन्मिषन्।
जुह्वतां प्रतिगृह्णाति ज्वालाभुजवनैर्हविः॥३४॥

अन्वयः – यत्र भुवः गर्भात् स्वयंभूः हुतभुक् समुन्मिषन् ज्वालाभुजवनैः जुह्वतां हविः प्रतिगृह्णाति।

भावार्थः – इह पृथिव्याः गर्भात् स्वतः उच्चरन् अग्निः होत्रर्पितं हविः ज्वालारूपाभ्यां हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णाति।

देवी भेडगिरेः श्रृङ्गे गङ्गोद्भेदशुचौ स्वयम्।
सरोऽन्तर्दृश्यते यत्र हंसरूपा सरस्वती॥३५॥

अन्वयः – गङ्गोद्भेदशुचौ भेडगिरेः श्रृङ्गे सरोऽन्तः, यत्र हंसरूपा स्वयं सरस्वती देवी दृश्यते।

भावार्थः – गङ्गाप्रवाहेण पवित्रे भेदपर्वतस्य सरोवरे हंसरूपधारिणी सरस्वती स्वयं दृश्यते।

नन्दिक्षेत्रे हरावासप्रासादे द्युचरार्पिताः।

अद्यापि यत्र व्यज्यन्ते पूजाचन्दनबिन्दवः॥३६॥

अन्वयः – नन्दिक्षेत्रे हरावासप्रासादे यत्र अद्यापि द्युचरार्पिताः पूजाचन्दनबिन्दवः व्यज्यन्ते।

भावार्थः – यत्र नन्दिक्षेत्रे शिवालये देवाः पूजानिमित्तं चन्दनबिन्दून् अर्पितवन्तः तैः अर्पिताः चन्दनबिन्दवः अद्यापि अत्र दृश्यन्ते।

आलोक्य शारदां देवीं यत्र सम्प्राप्यते क्षणात्।
तरङ्गिणी मधुमती वाणी च कविसेविता॥३७॥

अन्वयः – देवीं शारदाम् आलोक्य यत्र कविसेविता तरङ्गिणी मधुमती वाणी च क्षणात् संप्राप्यते॥

भावार्थः – अत्र देव्याः सरस्वत्याः दर्शनमात्रेण कविभिः परिवेषिता मधुरवाणी तथा अस्मिन् मनोरमे स्थाने प्रवहमाणा मधुमती नदी, उभयोः प्राप्तिर्भवति।

अभ्यासप्रश्नाः

1. राजतरङ्गिण्याः रचयिता कल्हणस्य परिचयः पञ्चवाक्यैः लिखत।
2. काश्मीरप्रदेशस्य इतिहासं दशवाक्यैः वर्णयत।
3. राजतरङ्गिण्यां कति तरङ्गाः सन्ति ?
4. अधोलिखितानां श्लोकानां पूर्तिपूर्वकं भावं संस्कृतगिरा विशदयत-

   अ. पुरा सतीसरः.................मन्वन्तराणि षट्।

   आ. सन्ध्यादेवी जलं..............व्यतिरेकयोः।

   इ. आलोक्य शारदां.............कविसेविता।

द्वादशः पाठः

शिशुपालवधम् – प्रथमः सर्गः

महाविमाघस्य पिता दत्तकः पितामहश्च सुप्रभदेवः। तस्य पितामहः सुप्रभदेवः वर्मलताख्यस्य राज्ञः अमात्यपदम् अलमकरोत्। माघस्य जन्म प्रथिते मीनमल्लाख्यनगरे अभवत्। मेरुतुङ्गाचार्यस्य मतेन श्रीमल्लनगरम् आसीत् माघस्य निवासस्थलम्। इदानीन्तने काले गुर्जरप्रदेशे मीनमल्ल इति ग्राम एव कवेः स्थलमिति अनेके मन्यन्ते।

'शिशुपालवधम्' इति माघस्य एका एव कृतिः प्राप्यते। शिशुपालवधमहाकाव्ये विशंतिः सर्गाः, १६२५ श्लोकाश्च सन्ति। महाभारतोक्तां कथां वर्णनमाहात्म्येन चमत्कारिणीं विहितवान्। प्रस्तुते पाठ्यांशे शिशुपालवधमहाकाव्यस्य प्रथमसर्गात् केचन श्लोकाः सङ्गृहीतास्सन्ति।

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि।
वसन्ददर्शावतरन्तमम्बराद्धिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः॥१॥

अन्वयः - श्रियः पतिः जगन्निवासः जगत् शासितुं श्रीमति वसुदेवसद्मनि वसन् हरिः अम्बरात् अवतरन्तं हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं ददर्श।

भावार्थः - लक्ष्म्याः पतिः निखिलजगतः आधारभूतः भगवान् श्रीकृष्णः जगतः नियमनाय श्रीसम्पन्नवसुदेववेश्मनि निवसन् आकाशाद् अवतरन्तं ब्रह्मणः सुतं नारदमुनिम् अपश्यत्।

गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः।
पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः॥२॥

अन्वयः - अनूरुसारथेः गतं तिरश्चीनं हविर्भुजः ऊर्ध्वज्वलनं प्रसिद्धं सर्वतः विसारि (इदम्) धाम अधः पतति एतत् किम् इति जनैः आकुलम् (यथा स्यात् तथा) ईक्षितम्।

भावार्थः - सूर्यस्य गतिः सर्वदा तिर्यग् भवति। एवम् अग्निः सदा उपरि एव गच्छति इति तु प्रसिद्धम्। अयं परितः विस्तृतः कीदृशः प्रकाशः, यः उपरिष्टादधः प्रकाशयति। इत्थं विस्मयापन्नैर्जनैः नारदः अदृश्यत।

चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम्।
विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः॥३॥

अन्वयः - विभुः सः पुरा त्विषां चयः इति अवधारितम्, ततः विभाविताकृतिं शरीरी इति (अवधारितम्) विभक्तावयवं पुमान् इति (अवधारितम्) अमुं क्रमात् नारद इति अबोधि।

भावार्थः - सर्वविद् भगवान् श्रीकृष्ण आदौ आकाशादवतरन्तं नारदं तेजसमूहमचिन्तयत्। ततः किञ्चित् अन्तिकमापन्ने सति हस्तपादयुतामाकृतिमवलोक्य एष कश्चित् देही इति अवागमत्।

अनन्तरमतीवसन्निकटे आगते सति मस्तकहस्तपादादीनां पृथक् पृथग् दर्शनेन एष कश्चित् पुरुष इति स्पष्टमबुध्यत।

नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान् समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम्।

क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना॥४॥

अन्वयः - नवान् बृहतः पयोधरान् अधोऽधः (स्थितम्) समूढकर्पूरपरागपाण्डुरं क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना भूतिसितेन शम्भुना स्फुटोपमम् (अमुं नारद इत्यबोधि)।

भावार्थः - बृहतां नूतनानां मेघानामधः कर्पूरचूर्णमिव अत्यन्तं गौरवर्णोऽयं नारदमुनिः दृष्टः। क्षणं ताण्डवकाले गजचर्मपरिधाता तथा श्वेतभस्मलेपगात्रः शिव इव नारदमुनिरालोकितः।

दधानमम्भोरुहकेसरद्युतीर्जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम्।

विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव॥५॥

अन्वयः - अम्भोरुहकेशद्यूतिः जटाः दधानं शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषं (अत एव) विपाकपिङ्गाः तुहिनस्थलीरुहः व्रततीततीः (दधानम्) धराधरेन्द्रम् इव।

भावार्थः - पद्मकिञ्जल्का इव कान्तिमतीर्जटाः धारयन्तम्, शरदृतोः चन्द्रमसः रश्मिरिव, तथा तुषारभूमिरुहः पुरातनपिङ्गललतावलयधारयिता हिमालय इव नारदमुनिः ईक्षितः।

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं वसानमेणाजिनमञ्जनद्युतिः।

सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम्॥६॥

अन्वयः - पिशङ्गमौञ्जीयुजम् अर्जुनच्छविम् अञ्जनद्यूतिः एणाजिनं वसानं (अत एव) सुवर्णसूत्राकलिता धराम्बरां शितिवाससः तनुं विडम्बयन्तम्।

भावार्थः - मौञ्ज्या मेखलयाऽबद्धं कृष्णसारमृगचर्म्म धारयन्, अत एव स्वर्णमेखलयाऽबद्धं नीलाम्बरवसनं गगनादवतरन्तं तं जनं बलराममनुकुर्वन्तं श्रीकृष्णः नारद इत्यबोधि।

विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैर्हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः।

कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैर्घनं घनान्ते तडितां गणैरिव॥७॥

अन्वयः - विहङ्गराजाङ्गरुहैः इव आयतैः हिरण्मयोर्वीरुवल्लितन्तुभिः कृतोपवितं हिमशुभ्रं (अत एव) घनान्ते तडितां गणैः (उपलक्षितम्) उच्चकैः धनम् इव।

भावार्थः - गरुडलोमवल्लम्बायमानैः सुवर्णवर्णतन्तुभिः रचितं यज्ञोपवितं धारयन्तं हिमवच्छुभ्रं शरत्काले विद्युज्जालाभूषितमेघस्य शोभां परिदधानं गगनादवतरन्तं तं जनं श्रीकृष्णः नारद इत्यबोधि।

निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा लसद्बिसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना।

चकासतं चारुचमूरुचर्मणा कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्॥८॥

अन्वयः - निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा लसद् बिसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना चारुचमूरुचर्मणा कुथेन इन्द्रवाहनं नागेन्द्रम् इव चकासतम्।

भावार्थः - प्राकृतिकचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मयुक्तेन नारदस्य शोभायमानमृणालखण्डवत् शुभ्रेऽङ्गे धारितेन सुन्दरमृगचर्म्मणा पृष्ठास्तरणेनाच्छादितमैरावतमिव शोभमानं तमाकाशादवतरन्तं जनं श्रीवासुदेवो नारद इत्यबोधि।

अजस्रमास्फालितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया।
पुरःप्रवालैरिव पूरितार्धया विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया॥९॥

अन्वयः - अजस्रम् आस्फालितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया पुरः प्रवालैः पूरितार्धया इव अच्छस्फटिकाक्षमालया विभान्तम्।

भावार्थः - नारदस्य हस्ते या स्वच्छस्फटिकगुटिका निर्मिता जपमाला सा सर्वदा वीणावादने तन्त्रीसङ्घर्षणोत्पन्नघनीभूताङ्गुष्ठनखकान्त्या प्रवालपूरितार्धा इव शोभमानं गगनादवतरन्तं तं जनं श्रीकृष्णः नारद इत्यबोधि।

रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः।
स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनामवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः॥१०॥

अन्वयः - नभस्वतः आघट्टनया पृथक् रणद्भिः भिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः स्फुटीभवद्ग्राम-विशेषमूर्च्छनां महतीं मुहुर्मुहुः अवेक्षमानम्।

भावार्थः - नारदस्य महती नाम या निजवीणा, सा वादनं विनैव तस्यां वायोराघातादुत्पद्यमानेभ्यः श्रुतिसमूहेभ्यः उत्पन्नैः षड्जादिभिः सप्तभिः स्वरैः अतिस्पष्टाः ग्रामविशेषमूर्च्छना अभवन्। अतः आश्चर्यपूर्वकं तां वीणां पश्यन्तं नारदं श्रीकृष्णः अवलोकयामास।

अभ्यासप्रश्नाः

1. महाकविमाघस्य परिचयः संस्कृतभाषया लिखत।
2. शिशुपालवधमहाकाव्ये कति सर्गाः, कति श्लोकाश्च सन्ति ?
3. अधोलिखितानां श्लोकानां पूर्तिपूर्वकं भावं संस्कृतगिरा विशदयत-

अ. नवानधोऽधः बृहतः.........................भूतिसितेन शम्भुना।
आ. पिशङ्गमौञ्जी........................शितिवाससस्तनुम्।
इ. निसर्गचित्रो.......................नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्।

त्रयोदशः पाठः

हर्षचरितम्

महाकविः बाणभट्टः गद्यकाव्यपरम्परायां प्रसिद्धं स्थानं भजते। बाणभट्टस्य त्रयः रचनाः सन्ति। १. हर्षचरितम् २. कादम्बरी ३. चण्डीशतकञ्च। बाणभट्टस्य प्रथमा कृतिः 'हर्षचरितम्'। इतिहासाश्रितेयं हर्षचरितम् अष्टोच्छ्वासात्मकं विद्यते। तत्र उच्छ्वासत्रये बाणभट्टेन स्वीयकथा उल्लिखिता। चतुर्थादुच्छ्वासादारभ्य समाप्तिपर्यन्तं राज्ञः हर्षस्य चरितं वर्णितम्। बाणभट्टविषये "बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्" इति सुप्रसिद्धमस्ति।

पूर्वकाले श्रीरामादयः विद्यां प्राप्तुं वसिष्ठमहर्षेः आश्रमम् अध्यगच्छन्। पाठ्यांशोऽयं महाकवेः बाणस्य हर्षचरितस्य अष्टमोच्छ्वासात् संगृहीतोऽस्ति।

सहसा सम्पादयता मनोरथप्रार्थितानि वस्तूनि।
दैवेनापि क्रियते भव्यानां पूर्वसेवेव॥१॥
विद्वज्जनसंपर्को नष्टेष्टज्ञातिदर्शनाभ्युदयः।
कस्य न सुखाय भवने भवति महारत्नलाभश्च॥२॥

इतश्चार्धगव्यूतिमात्र एव मुनिमहिते महति महीधरमालामूलरूहि महीरूहां षण्डेऽपि पिण्डपाती प्रभूतान्तेवासिपरिवृतः पाराशरी दिवाकरमित्रनामा गिरिनदीमाश्रित्य प्रतिवसति। स यदि विन्देद्वार्त्तामिति। तच्छ्रुत्वा नरपतिरचिन्तयत्, - 'श्रूयते हि तत्र भवतः सुगृहीतनाम्नः स्वर्गतस्य ग्रहवर्मणो बालमित्रं मैत्रायणीयस्त्रयीं विहाय ब्राह्मणायनो विद्वानुत्पन्नसमाधिः सौगते मते युवैव काषायाणि गृहीतवानिति। प्रेयशश्च जनस्य जनयति सुहृदपि दृष्टो भृशमाश्वासम्। अभिगमनीयाश्च गुणाः सर्वस्य। कस्य न प्रतीक्ष्यो मुनिभावः? भगवती च वैधेयेऽपि धर्मगृहिणी गरिमाणमापादयति प्रव्रज्या। किं पुनः सकलजनमनोमुषि विदुषि जने। यतो नः कुतूहलि हृदयमभूत् सततमस्य दर्शनं प्रति प्रासङ्गिकमेवेदमापतितमतिकल्याणम्। पश्यामः प्रयत्नप्रार्थितदर्शनं जनम्' इति। प्रकाशं चाब्रवीत् - 'अङ्ग! समुपदिश तमुद्देशं यत्रास्ते स पिण्डपाती' इति। एवमुक्त्वा च तेनैवोपदिश्यमानवर्त्मा प्रावर्त्तत गन्तुम्।

अथ तेषां तरूणां मध्ये नानादेशीयैः स्थानस्थानेषु स्थाणूनाश्रितैः, शिलातलेषूपविष्टैः, लतावनान्यध्यावसद्भिः, अरण्यानीनिकुञ्जेषु निलीनैः, विटपच्छायासु निषण्णैः, तरुमूलानि निषेवमाणैः, वीतरागैरार्हतैर्मस्करिभिः, श्वेतपटैः, पाण्डुरिभिक्षुभिर्भागवतैर्वर्णिभिः केशलुञ्चकैः जैनैः, कापिलैः, जनैर्लोकायतिकैः, काणादैरौपनिषदैरैश्वरकारणिकैः, कर्मन्दिभिः, कारन्धमिभिर्धर्मशास्त्रिभिः, पौराणिकैः, साप्ततन्तवैः, शैवैः, शाब्दिकैः, वैखानसैः, पाञ्चरात्रिकैरन्यैश्च स्वान् स्वान्

सिद्धान्ताञ्छृण्वद्भिरभियुक्तैश्चिन्तयद्भिश्च प्रत्युच्चरद्भिश्च, संशयानैश्च, निश्चिन्वद्भिश्च, व्युत्पादयद्भिश्च, विवदमानैश्चाभ्यस्यद्भिश्च, व्याचक्षाणैश्च शिष्यतां प्रतिपन्नैर्दूरादेवा-वेद्यमानमतिविनीतैः कपिभिरपि चैत्यकर्म कुर्वाणैस्त्रिशरणपरैः परमोपासकैः शुकैरपि शाक्यशासनकुशलैः कोशं समुपदिशद्भिः शिक्षापदोपदेशदोषोपशमशालिनीभिः शारिकाभिरपि धर्मदेशनां दर्शयन्तीभिः अनवरतश्रवणगृहीतालोकैः कौशिकैरपि बोधिसत्त्वजातकानि जल्पद्भिर्जातसौगतशीलशीतलस्वभावैः शार्दूलैरप्यमांसाशिभिरुपास्यमानम्, आसनोपान्तो-पविष्टविस्त्रब्धानेककेसरिशावकतया मुनिपरमेश्वरमकृत्रिम इव सिंहासने निषण्णमुपशममिव पिबद्भिर्वनहरिणैर्जिह्वालताभिरुपलिह्यमानपादपल्लवं, वामकरतलनिविष्टेन नीवारमश्नता पारावतपोतकेन कर्णोत्पलेनेव प्रियां मैत्रीं प्रसादयन्तमितरकरकिसलयनखमयूख-लेखाभिर्जनितजनव्यामोहम्, उद्ग्रीवं मयूरं मरकतमणिकरमिव वारिधाराभिः पूरयन्तम्, इतस्ततः पिपीलकश्रेणीनां श्यामकतण्डुलकणान्स्वयमेव किरन्तमरुणेन चीवरपटलेन म्रदीयसा संवीतं, बहुलबालातपानुलिप्तमिव पौरन्दरं दिग्विभागमुल्लिखितपद्मरागप्रभाप्रतिमया रक्तावदा तया देहप्रभया पाटलीकृतानां काषायग्रहणमिव दिशामप्युपदिशन्तम्, अनौद्धत्यादधोमुखेन मन्दमुकुलितकुमुदाकरेण स्निग्धधवलप्रसन्नेन चक्षुषा जनक्षुण्णक्षुद्रजन्तुजीवनार्थममृतमिव वर्षन्तं, सर्वशास्त्राक्षरपरमाणुभिरिव निर्मितं परमसौगतमप्यवलोकितेश्वरम्, अचलितं मनसि, अस्खलितं तपसि लग्नम्, आलोकमिव यथावस्थितसकलपदार्थप्रकाशकं दर्शनार्थिनां, सुगतस्याप्यभिगमनीयमिव, धर्मस्याप्याराधनीयमिव, प्रसादस्यापि प्रसादनीयमिव, मानस्यापि माननीयमिव, वन्द्यत्वस्यापि वन्दनीयमिव, आत्मनोऽपि स्पृहणीयमिव, ध्यानस्यापि ध्येयमिव, ज्ञानस्यापि ज्ञेयमिव, जन्म जपस्य, नेमिं नियमस्य, तत्त्वं तपसः, शरीरं शौचस्य, कोशं कुशलस्य, वेश्म विश्वासस्य, सर्वस्वं सद्वृत्ततायाः, दाक्ष्यं दाक्षिण्यस्य, पारं परानुकम्पायाः, निर्वृत्तिं सुखस्य, मध्यमे वयसि वर्त्तमानं दिवाकरमित्रमद्राक्षीत्। अतिप्रशान्तगम्भीराकाररोपितबहुमानश्च सादरं दूरादेव समं शिरसा वचसा मनसा च ववन्दे।

अभ्यासप्रश्नाः

1. बाणभट्टस्य कति रचनाः सन्ति ? के च ते ?
2. हर्षचरिते कति उच्छ्वासाः वर्तन्ते ? तथा च आद्येषु त्रिषूच्छ्वासेषु कस्य कथा वर्णिताऽस्ति ?
3. हर्षवर्धनः मध्यमे वयसि वर्तमान् कमद्राक्षीत् ?
4. पाठसारः संक्षेपेण दशवाक्यैः लिखत।

चतुर्दशः पाठः

अष्टादश स्मृतयः

लोकव्यवहाराय वेदार्थानां स्मरणात् प्राप्ताः महर्षीणाम् उपदेशाः स्मृतयः उच्यन्ते। वेदार्थनिर्णये सहायकभूतेषु वेदाङ्गेषु कल्पसूत्राणां स्थानम् महनीयं वर्तते। कल्पसूत्रेषु चतुर्विधानां सूत्राणाम् अन्तर्भावो भवति। यथा- श्रौतसूत्राणि, गृह्यसूत्राणि, धर्मसूत्राणि शुल्बसूत्राणि च। तेषु धर्मसूत्राणि एव स्मृतिपदाख्यानि भवन्ति। सर्वासु स्मृतिषु मुख्यतया आचारः, व्यवहारः, प्रायश्चित्तं च इति त्रयो विषयाः वर्णितास्सन्ति। मनु- नारद- याज्ञवल्क्य- पाराशर- अत्रि- विष्णु- हारीत- औशनस- बाधूल- आङ्गीरस- यम-आपस्तम्ब-बृहस्पति-कात्यायन-व्यास-शङ्खलिखित-दक्ष-गौतम-शातातप-वशिष्ठ-प्रजापति-प्रणीताः स्मृतयः सन्ति। एतास्वपि स्मृतिषु मनुस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, पाराशरस्मृतिः च विशिष्टं स्थानं भजन्ते।

मनुस्मृतिः

उपलभ्यमानासु सर्वासु स्मृतिषु सर्वप्रसिद्धा मनुस्मृतिः, स्मृतिग्रन्थेषु प्राचीनतमा च। महर्षिणा मनुना विरचिता इयं मनुस्मृतिः निखिलविश्वं मानवधर्मम् उपदिशति। मनुस्मृतौ द्वादश अध्यायाः विद्यन्ते। तत्र पञ्चाशीत्यधिकषड्विंशतिशतं (२६८५) श्लोकाः वर्तन्ते। अत्र मनुस्मृतेः द्वादशाध्यायेषु प्रामुख्येन सृष्टिक्रमः, वेदेभ्यो धर्मनिष्पत्तिः, आर्यावर्त्तवर्णनम्, जातकर्मादिसंस्कारविधिः, पञ्चमहायज्ञः, विवाहसंस्कारः,भक्ष्याभक्ष्यविषयाः, राजधर्मः, कर्मानुसारं वर्णपरिवर्तनमित्यादयः विषयाः वर्णिताः सन्ति।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

ग्रन्थेऽस्मिन् त्रयः अध्यायाः वर्तन्ते। १. आचाराध्यायः २. व्यवहाराध्यायः ३. प्रायश्चित्तोऽध्यायः चेति। तत्र ब्रह्मचर्यम्, विवाहः, स्नातकधर्मः, भक्ष्याभक्ष्यम्, द्रव्यशुद्धिः, दानम्, श्राद्धम्, राजधर्मः, साक्षी, दायविभागः, सीमाविवादः, वाक्पारुष्यम्, दण्डपारुष्यम्, वानप्रस्थः, प्रकीर्णप्रायश्चित्तानि च वर्णितानि।

पाराशरस्मृतिः

महर्षिः पराशरः महर्षेः वेदव्यासस्य पिता आसीत्। महर्षिः पराशरः **पाराशरस्मृतेः** प्रणेता आसीत्। एषा स्मृतिः कलौ युगे अनुसरणीया इति महर्षीणाम् उपदेशः। पाराशरस्मृतौ द्वादशाध्यायाः,

द्वादशोत्तरपञ्चशतं (५१२) श्लोकाश्च वर्त्तन्ते। तत्र विशेषरूपेण आचार-प्रायश्चित्तयोर्विषये विचार उपनिक्षिप्तः।

अभ्यासप्रश्ना:

1. सामान्यतया स्मृतिषु के के विषयाः भवन्ति ?
2. स्मृतीनां सामाजिकोपयोगिताविषये संस्कृतभाषया वर्णनं कुरुत ?
3. मनुस्मृतौ कति अध्यायाः श्लोकाश्च सन्ति ?
4. याज्ञवल्क्यस्मृतौ कति अध्यायाः सन्ति ? के च ते ?
5. पराशरस्मृतेः परिचयः दशवाक्यैः प्रदेयः।
6. प्रमुखानामष्टादशस्मृतिनां नामानि लिखत।

महर्षिसान्दीपनिराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानम् ,उज्जयिनी (म.प्र.)

(भारतसर्वकारस्य शिक्षामन्त्रालयः)

माध्यमेन सञ्चालिता प्रस्ताविता च राष्ट्रीयादर्शवेदविद्यालयः

राष्ट्रीयादर्शवेदविद्यालयः
उत्तराखण्डः

राष्ट्रीयादर्शवेदविद्यालयः
द्वारका (गुजरातः)

राष्ट्रीयादर्शवेदविद्यालयः
गुवाहाटी (असमः)

राष्ट्रीयादर्शवेदविद्यालयः
उज्जयिनी (मध्यप्रदेशः)

श्रीजगन्नाथराष्ट्रीयादर्शवेदविद्यालयः
पुरी (ओडिशा)

राष्ट्रीयादर्शवेदविद्यालयः
श्रृंगेरी (कर्नाटकः)

महर्षिसान्दीपनिराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानम् ,उज्जयिनी (म.प्र.)

(भारतसर्वकारस्य शिक्षामन्त्रालयः)

वेदविद्या मार्ग, चिन्तामण, पो. ऑ. जवासिया, उज्जैन - 456006 (म.प्र.)

Phone : (0734) 2502266, 2502254, E-mail : msrvvpujn@gmail.com, website - www.msrvvp.ac.in